

**Cenedlaetholdeb yng ngweithiau Angharad Tomos,
Menna Elfyn a Meg Elis dros gyfnod o chwarter canrif.**

Traethawd MPhil

Lisa Angharad Williams

Prifysgol Aberystwyth

2013

DATGANIAD

Nid yw sylwedd y gwaith hwn wedi cael ei dderbyn yn flaenorol ar gyfer unrhyw radd, ac nid yw'n cael ei gyflwynio ar yr un pryd am unrhyw radd.

Llofnod ..... (ymgeisydd)

Dyddiad .....

GOSODIAD 1

Canlyniad fy ymchwiliadau i yw'r traethawd hwn, oni nodir yn wahanol.

Cydnabyddir ffynonellau eraill mewn troednodiadau sy'n rhoi cyfeiriadau eglur. Atodir llyfryddiaeth.

Llofnod ..... (ymgeisydd)

Dyddiad .....

GOSODIAD 2

Yr wyf drwy hyn yn rhoi caniatâd i'r traethawd ymchwil, os yw'n cael ei dderbyn, fod ar gael i'w lungopïo ar gyfer benthyciadau rhwng llyfrgelloedd a'i gilydd, ac i'r teitl a'r crynodeb fod ar gael i gyrff allanol.

Llofnod ..... (ymgeisydd)

Dyddiad .....

Dymunaf ddiolch i'm cyfarwyddwr, Dr Mihangel Morgan am ei
gefnogaeth a'i anogaeth i ddilyn y trywydd ymchwil hwn.

Diolch hefyd i'm tiwtoriaid a holl aelodau staff Adran y Gymraeg,
Prifysgol Aberystwyth, am eu parodrwydd i'm cynorthwyo bob amser.

Carwn ddiolch hefyd i'm teulu a'm ffrindiau am eu cefnogaeth ar hyd y
daith.

Crynodeb

Eir ati yn y traethawd hwn i ddadansoddi sut y bu i dair awdures lwyddiannus ddilyn y thema cenedlaetholdeb o fewn eu gweithiau. Rhoddir sylw i waith yr awduresau canlynol, Angharad Tomos, Menna Elfyn a Meg Elis dros gyfnod o chwarter canrif.

Yn y bennod gyntaf, edrychir ar nofelau a gweithiau cynnar yr awduresau, rhwng y flwyddyn 1975 a 1980. Cyfnod pan oedd Cymdeithas yr Iaith ar ei hanterth. Gwelwn ddylanwad ac effaith y Gymdeithas yn gryf yn eu gweithiau cynnar.

Yn yr ail bennod ymdrinir â gweithiau o'r cyfnod 1981 hyd at 1991. Yn y rhan yma fe ddadansoddaf gerddi cenedlaetholgar Menna Elfyn, o'i chyfrolau, *Tro'r haul arno*, *Mynd lawr i'r nefoedd* ac *Aderyn bach mewn llaw*. Trafodir hefyd dair nofel gan Angharad Tomos, sef *Hen fyd hurt*, *Yma o hyd* a *Si hei lwli* ynghyd â stori fer *Rwy'n gweld yr haul*. Edrychir hefyd ar ambell i gerdd gan Meg Elis a'r gyfrol a enillodd y fedal ryddiaith yn 1985 sef *Cyn daw'r gaeaf*.

Eir ymlaen i'r nawdegau a throad y mileniwm yn y drydedd bennod, gan edrych ar ddwy nofel arall gan Angharad Tomos, sef, *Titwm* a *Wele'n gwawrio*, ynghyd â dwy gyfrol gan Menna Elfyn, *Eucalyptus* a *Cell Angel*. Yma hefyd ceir dadansoddiad o gyfweiliad byr a wnaed gyda Meg Elis yn ystod mis Awst 2013.

Clymir y tair awdures gan yr un themâu: cenedlaetholdeb, rhyddid, a ffeministiaeth, ac mae'r tair wedi bod yn gynhyrchiol o fewn llenyddiaeth Gymraeg ac yn weithredol dros Gymdeithas yr Iaith.

Cynnwys

Rhagymadrodd: Cefndir yr iaith Gymraeg	6
Cefndir yr awduresau	10
Pennod 1: Gweithiau Cynnar Meg Elis, Menna Elfyn ac Angharad Tomos (1975-1980)	13
Pennod 2: Gweithiau'r awduresau yn y cyfnod 1981 – 1991	46
Pennod 3: Gweithiau'r awduresau yn y cyfnod 1992 – 2000	78
Diwedd glo	95
Llyfryddiaeth	103
Atodiad	108

Cenedlaetholdeb yng ngweithiau Angharad Fomos, Menna Elfyn a Meg Elis dros gyfnod o

chwarter canrif.

Rhagymadrodd

Cefndir yr Iaith Gymraeg

‘Nid oes odid ymlyniad cadarnach nag ymlyniad dyn wrth ei genedl, ac nid oes ymlyniad mwy naturiol. Fe berthyn pob dyn i ryw genedl, ac wrth ei eni iddi a’i ddwyn i fyny ynddi daw i’w fywyd y pethau amgylchiadol mwyaf sylfaenol.’¹

Y mae i bob cenedl ei hiaith a’i diwylliant, a’i hanes a’i thraddodiadau unigryw ei hun ond dewis yr unigolyn yw ymateb i’w genedlaetholdeb.

Bu blynyddoedd lawer nes y bu i Gymru ddechrau sefydlu ei hun fel gwlad annibynnol. Fe achosodd Brad y Llyfrau Gleision dipyn o gynnwrf yn genedlaethol yn 1847 wrth i farn gul y Saeson bortreadu darlun negyddol iawn o Gymru a’i system addysg, ond ni wnaethpwyd fawr ddim yn dilyn hyn. Fel y dywed Saunders Lewis yn ei araith fawr ‘Tynged yr Iaith’;

‘...ni fu wedi marw Elisabeth hyd at drothwy’r ugeinfed ganrif na chais na bwriad gan neb o bwys yng Nghymru i ddatod dim ar y cwlwm a unodd Gymru wrth Loegr na gwrthwynebiad o unrhyw gyfiri i’r egwyddor o deyrnas gyfunol a diwahân. Ar ôl 1536 fe beidiodd y syniad o Gymru’n genedl, yn undod hanesyddol, â bod yn atgof na delfryd na ffaith. Yn ail, o ganlyniad ni bu chwaith unrhyw gais politicaidd hyd at yr ugeinfed ganrif i adfer statws yr iaith Gymraeg na chael

---

¹ Ithel Davies, ‘Cenedlaetholdeb’, *Y Fflam* Rhifyn Rhif 5 (Mai 1948), t.29.

ei chydabod mewn unrhyw fodd yn iaith swyddogol na gweinyddol. Bodlonwyd drwy Gymru gyfan i'w darostyngiad llwyr.'²

Erbyn yr ugeinfed ganrif fe welwyd newid; ffurfiwyd Plaid Cymru yn 1925 o dan arweiniad Saunders Lewis ei hun. Nid oedd llawer o gefnogaeth ar y cychwyn, dim hyd nes iddi ddod o dan arweinyddiaeth Gwynfor Evans, pan ddechreuodd y blaid ennill seddi mewn etholiadau lleol. Yn y cyfnod hwn hefyd y sefydlwyd mudiad Cymdeithas yr Iaith. Sefydlwyd hi yn 1962 mewn ymateb i ddarlith Saunders Lewis, ac wedi hynny daeth buddugoliaethau eraill megis, addysg uwchradd ddwyieithog yn y 1970au a sefydlu'r sianel Gymraeg S4C yn 1982. Cafodd araith Saunders effaith fawr ar ddyfodol ein hiaith, ac ers hynny mae llawer un wedi ymgyrchu a brwydro yn frwd dros gadw'r hyn a sefydlwyd yn yr ugeinfed ganrif.

Mae nifer o awduron dros y blynyddoedd wedi ceisio datgan eu barn a'u safbwyntiau eu hunain ynglŷn â chenedlaetholdeb a gwleidyddiaeth drwy eu llenyddiaeth a'u barddoniaeth, ac mae nifer ohonynt yn ceisio cyfleu neges bwysig drwy eu gweithiau. Fy mwriad i yn fy nhraethawd ymchwil yw creu astudiaeth o waith tair awdures, Angharad Tomos, Meg Elis a Menna Elfyn: tair awdures sydd yn trin a thrafod cenedlaetholdeb yn gyson iawn drwy gydol eu gweithiau. Byddaf yn edrych ar sut y maent yn ymdrin â'r pwnc hwn yn ogystal â themâu eraill sydd yn debyg ac yn arwyddocaol iawn o fewn gwaith y tair. Cenedlaetholdeb yw'r thema rwyf am ei hastudio'n bennaf, ond byddaf yn cydio ar themâu eraill megis Ffeministiaeth a Christnogaeth. Byddaf yn cydio ar y thema ffeministiaeth trwy edrych ar rôl y fam yn y gymdeithas, a'r ffaith i'r tair awdures gael y profiad o fod yn fam. Bydd hyn yn dod yn naturiol efallai yn sgil y cymeriadau sydd yn rhai o'r nofelau a'r cerddi dan sylw.

---

² Saunders Lewis, *Tynged yr Iaith* (Talybont, 1972), t.14.

Yr amcan yma yw gweld cymaint sydd yn debyg ac yn annhebyg yng ngwaith y tair, sut y bu i'w bywydau gael eu dylanwadu gan y themâu hyn, a sut y bu iddynt ddilyn trywydd gwahanol i'w gilydd mewn bywyd, er cymaint sydd ganddynt yn gyffredin. Hoffwn ganolbwyntio ar y tair awdures dan sylw gan iddynt wneud cyfraniad enfawr i'r Gymraeg a'i llenyddiaeth. Mae'r tair yn ffigurau dylanwadol iawn, ac yn llawn haeddu cael eu trafod mewn dyfnder. Maent wedi gweithredu'n frwd dros yr iaith, Angharad Tomos yn fwy ymgyrchol efallai, ac maent yn parhau i ymgyrchu a phrotestio hyd heddiw. Fel y dywed Saunders Lewis;

'Nid dim llai na chwyldroad yw adfer yr iaith Gymraeg yng Nghymru. Trwy ddulliau chwyldro yn unig y mae llwyddo.'³

Y mae Angharad Tomos yn un o'r rhai hynny sydd wedi gwneud rhywbeth ynglŷn â'r iaith, ac rwyf i'n ei hedmygu am hynny. O achos hynny teimlwn fy mod eisiau creu astudiaeth ohoni fel awdures ac hefyd fel ymgyrchydd iaith, ac wrth gwrs mae i'r ddwy swydd hon gysylltiadau cryf iawn.

Credaf hefyd bod y pwnc hwn yn hynod o gyfoes i'r hyn sydd yn digwydd heddiw yng Nghymru ynglŷn â dyfodol S4C. Ar yr 20fed o Hydref 2010 cyhoeddodd Llywodraeth Prydain fod y cyfrifoldeb o ariannu S4C yn cael ei drosglwyddo i'r BBC, a hynny heb ymwybod i S4C na Llywodraeth Cymru. Byddai hyn hefyd yn arwain at doriadau mawr o fewn S4C. Roedd yr agwedd sarhaus a ddangoswyd gan y Llywodraeth yn Llundain wedi cynddeirio'r Cymry, ac yn dibrisio yr holl frwydro a fu i sefydlu sianel Gymraeg yn y 1970au. Erbyn mis Ionawr 2012

---

³ Ibid., t. 30.

fe gyhoeddodd llawer un eu bod am wrthod talu'r drwydded deledu, fel rhan o brotest Cymdeithas yr Iaith yn erbyn y toriadau ac yn erbyn trosglwyddo'r sianel i'r BBC.

Mae S4C a dyfodol yr iaith wedi bod yn rhan fawr o fywydau'r awduresau hyn, yn enwedig Angharad Tomos; hithau bellach yn dal i sefyll yn gadarn dros ddyfodol ein hiaith. Mae'r newyddion wedi codi gwrychyn llawer un yng Nghymru yn ystod y misoedd diwethaf. Y mae yno brotestio brwd a llawer o ddyfalbarhau ynglŷn â gwarchod ein hunig sianel Gymraeg, ac mae'r ffaith i Angharad Tomos barhau i leisio ei barn yn gadarn yn adlewyrchu'r hyn a wnaeth hi flynyddoedd yn ôl tra oedd Cymru yn brwydro i sefydlu sianel Gymraeg yn y lle cyntaf.

Mae ein dyled yn fawr iddynt hwy ac ymgyrchwyr tebyg am gadw'r iaith yn fyw ac yn iach yn ein cymunedau bychain, ac am leisio eu barn yn ddewr a hyderus, nid yn unig yn genedlaetholgar ond hefyd ar yr agwedd ffeministaidd. Diolch iddyn nhw mae'r iaith Gymraeg yn dal i oroesi a sefyll yn gadarn er gwaethaf agwedd negyddol llawer un ar hyd yr oesoedd.

Wrth edrych ar y themâu hyn o fewn eu gwaith, byddaf yn edrych ar eu hagweddau gwleidyddol yn enwedig gan fod Cymdeithas yr Iaith a Mudiad y Merched er enghraifft wedi bod yn elfen fawr iawn o fywydau'r tair. Cawn glywed profiadau'r tair wrth iddynt ddelio â bywyd carchar a phrotestiadau lu. Cawn ddarlun o fywyd y merched yn Greenham Common yng ngweithiau Meg Elis, ac fe welir yr un ymdriniaeth ym marddoniaeth Menna Elfyn.

Cefndir yr Awduresau.

Ganed Meg Elis yn Aberystwyth yn y flwyddyn 1950 ac y mae hi bellach yn byw yn Waunfawr Caernarfon. Bu hi'n wleidydd brwd ac yn aelod o Blaid Cymru. Sefodd dros etholaeth Delyn yn etholiad Cynulliad Cenedlaethol Cymru yn 2007, ac erbyn hyn mae hi hefyd yn rhedeg busnes cyfieithu ac ysgrifennu ei hun. Bu hi hefyd yn gweithio fel cyfieithydd, newyddiadurwraig a chynhyrchydd radio yn y gorffennol. Y mae hithau fel Angharad Tomos a Menna Elfyn wedi cyfrannu dipyn i'r Gymraeg, ac wedi brwydro dros genedlaetholdeb, heddwch a ffeministiaeth ar hyd ei hoes. Cyhoeddodd dair nofel yn gynnar yn ei gyrfa, *I'r Gad* (1975), *Carchar* (1978), a *Cyn Daw'r Gaeaf* (1985). Bu iddi hefyd gyhoeddi o dan ddau enw, sef Meg Elis a Marged Dafydd.

Cyfoeswr arall i Meg Elis yw Menna Elfyn, ganed hi yn y flwyddyn 1951 ac fe'i magwyd ger Abertawe. Y mae hi'n adnabyddus am ei cherddi yn bennaf, ac y mae hi'n dilyn yr un themâu â Meg Elis, sef cenedlaetholdeb, rhyddid a ffeministiaeth. Yn ogystal â bod yn fardd, y mae hi hefyd erbyn hyn yn gyfarwyddwr ysgrifennu i'r rhaglen MA mewn Ysgrifennu Creadigol yng Ngholeg Y Drindod, Caerfyrddin a hynny ers 1998. Mae hi hefyd yn gymrawd i'r Gymdeithas Lenyddiaeth Frenhinol ac yn aelod o'r Academi Gymreig. Cerddi Cymraeg y mae hi'n eu hysgrifennu ond eu bod yn cael eu cyfieithu i'r Saesneg gan nifer o gyfieithwyr megis Tony Conran a Gillian Clarke. Mae ei gwaith mor boblogaidd am iddi gyhoeddi yn ddwyieithog. Dyma'r hyn a ddywedir amdani ar ei gwefan,

Un o feirdd mwyaf llwyddiannus Cymru, a Chymraes sy'n adnabyddus ledled y byd erbyn hyn, diolch i'w theithiau tramor niferus. Mae'r bardd o Landysul, sy'n adnabyddus oherwydd iddi

gyhoeddi llawer o'i cherddi'n ddwyieithog, yr un mor boblogaidd gyda darllenwyr di-Gymraeg â chyda'r Cymry Cymraeg.⁴

Yn ogystal â cherddi, mae hi hefyd wedi cyhoeddi ambell nofel i blant, *Rana Rebel* (2002), a *Madfall ar y Mur* (1993) a llyfrau cerddi i blant *Ffŵl Yn Y Dŵr: Casgliad O Gerddi I Bobl Ifanc* (1999) a *Caneri Pinc ar Dywod Euraid* (2003).

Awdures arall sydd yn adnabyddus am ei llyfrau plant, ac sydd hefyd yn gyfoeswraig i'r ddwy awdures yr wyf eisoes wedi sôn amdanynt yw Angharad Tomos, awdures y gyfres boblogaidd Rwdlan. Angharad Tomos yw'r ifengaf o'r tair dan sylw ond yn sicr nid yw hynny yn golygu ei bod wedi cyhoeddi llai na'r tair arall; y mae hi'r un mor gynhyrchol â hwythau. Ganed hi yn 1958 ac fe'i magwyd yn Llanwnda ger Caernarfon. Mynychodd Ysgol Dyffryn Nantlle ac wedi hynny fe dreuliodd flwyddyn ym Mhrifysgol Aberystwyth, cyn gadael i fynd i weithio gyda Chymdeithas yr Iaith. Nid oedd bywyd ym Mhrifysgol Aberystwyth fel yr oedd hi wedi gobeithio, gydag awyrgylch llawer mwy Saesneg na beth a dybiasai yno. Yno hefyd y cafodd ryddid am y tro cyntaf, rhyddid i fedru gweithredu heb ei rhieni yno i'w rhwystro. Gellir dweud iddi gael blas ar weithredu dros yr iaith tra oedd hi yn Aberystwyth. Er iddi adael y Brifysgol wedi blwyddyn yn unig, fe ddychwelodd i addysg uwch wedi blwyddyn o weithio i'r Gymdeithas. Mynychodd brifysgol Bangor, a graddiodd mewn Cymraeg a Chymdeithaseg yn 1981. Yn y flwyddyn hon hefyd yr enillodd gystadleuaeth y Fedal Lenyddiaeth yn Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru, Dyffryn Teifi a'r Cylch, am ei chyfrol o ysgrifau *Rwy'n gweld yr haul*. Yna yn 1982 fe enillodd y Fedal Ryddiaith unwaith eto yn Eisteddfod yr Urdd am ei chyfrol *Hen fyd hurt*.

---

⁴ <http://www.mennaelfyn.co.uk/> (cyrchwyd 22/09/2012).

Dychwelodd i Gymdeithas yr Iaith rhwng y flwyddyn 1982 a 1984 fel Cadeirydd a bu hefyd yn olygydd i gylchgrawn *Tafod y Ddraig* yn ystod yr un cyfnod. Mae wedi gwneud cryn dipyn gyda'i bywyd, 'rhwng cyfnodau ar y dŵl a gwneud gwaith ymarfer dysgu, mae wedi cael gwaith fel dylunydd graffig, ymchwilydd i ddylanwad S4C, awdur preswyl mewn ysgol a sgwennu rhaglenni a llyfrau i blant.⁵

Dyma dair awdures sydd wedi dilyn trywydd eithaf tebyg o ran eu safbwyntiau, gan fyw bywyd llawn cyffro. Maent yn llawn haeddu cael eu cydnabod am eu gwaith toreithiog dros ddyfodol ein hiaith.

---

⁵ Angharad Tomos, *Yma o Hyd* (Talybont, 1985), t.4.

Pennod 1

Gweithiau Cynnar Meg Elis, Menna Elfyn ac Angharad Tomos (1975-1980)

“I’r gad, i’r gad, Dewch, Gymry hen ac ifanc-”

Wrth glywed y geiriau ‘I’r Gad’, y peth cyntaf a ddaw i feddwl rhywun yw’r gân adnabyddus honno a ganodd Dafydd Iwan yn 1977. Ychydig a wŷr neb am y nofel honno a ysgrifennodd Meg Elis yn 1975 a oedd hefyd o dan yr enw *I’r Gad*. Yn sicr fe roedd geiriau’r gân yn boblogaidd iawn yn y cyfnod hwn, adeg protestiadau Cymdeithas yr Iaith. Yn 1972 yr ysgrifennwyd y geiriau yn wreiddiol a hynny gan Hefin Elis, ar gyfer ei fand ‘Chwyldro’.

Disgrifiwyd hon fel ‘Ymdeithgan’ y chwyldroadwyr ar y ffordd i’r frwydr. Fe’i beirniadwyd hi gan W.H.Owen yn *Y Cymro*, am fod elfennau o drais ynddi, ac na weddai hynny i aelodau Cymdeithas yr Iaith Gymraeg.⁶

Y mae’n debyg felly bod enw nofel gyntaf Meg Elis yn un arwyddocaol iawn, gan iddi drafod yn bennaf ymgyrchoedd Cymdeithas yr Iaith, ac y mae geiriau’r ymdeithgan honno i’w clywed ar ei diwedd.

Blaguryn ei gwaith llenyddol oedd y nofel hon, ac fe aeth yn ei blaen i ysgrifennu dwy arall, yn dilyn yr un themâu; rhyddid, cenedlaetholdeb a ffeministiaeth.

Wrth edrych ar y tair awdures y byddaf yn eu trafod o fewn y traethawd hwn, mae’n rhaid dweud nad oes cymaint o sôn am Meg Elis o fewn llenyddiaeth Gymraeg o gymharu â Menna Elfyn ac Angharad Tomos. Prin iawn ydy’r sôn amdani yn y dyddiau cynnar rhwng y

---

⁶ Hefin Elis, *Caneuon Chwyldroadol*, (Talybont, 1972)

70au a'r 80au. Wedi dweud hynny, yn y cyfnod hwnnw y bu iddi gyhoeddi dwy o'i nofelau, ac un arall yn ddiweddarach yn yr 80au. Nid hawdd yw dod o hyd i wybodaeth amdani, gan iddi ysgrifennu o dan ddau enw gwahanol, Meg Elis, a Marged Dafydd. Pan ofynnwyd iddi, mewn sgwrs yn *Y Traethodydd*, pam ei bod yn defnyddio'r ddau enw, dyma'r hyn a ddywedodd;

Meg i sgwennu. Marged yw f'enw ac mi ges i'r enw Meg yn y coleg fel y mae rhywun, ac roedd Meg ac Elis yn mynd yn reit dda efo'i gilydd, ac wedyn rown i wedi dechrau sgwennu dan yr enw Meg Elis a phenderfynu parhau pan briodais i – dim rheswm dyfnach na hynny, felly.⁷

Er iddi ddweud nad oes rheswm dyfnach i'r ffaith iddi ddefnyddio dau enw i ysgrifennu, rwy'n tybio bod mwy iddo na hynny. Trwy wneud hynny, teimlaf ei bod yn cael y rhyddid i ysgrifennu o safbwynt cymeriad arall yn hytrach na phwysleisio yn union ei phrofiadau ei hun. Mae hi'n rhydd i leisio ei barn fel Meg Elis yr awdures sy'n ysgrifennu ffuglen, yn hytrach na fel Marged Dafydd y wleidyddes. Mae ei ffuglen i gyd o dan yr enw Meg Elis, ond Marged Dafydd a ddefnyddiodd tra y buodd hi'n is-olygydd *Y Faner*, felly hynny hefyd ar gyfer ei herthyglau, adolygiadau, a gweithiau ffeithiol.

Fel yr wyf wedi ei grybwyll eisoes yn y rhagymadrodd, fe fagwyd Meg Elis yn Aberystwyth yn ferch i T.I. Ellis ac roedd hi'n perthyn i deulu llenyddol arbennig. Roedd ei thad, Thomas Iorwerth Ellis yn awdur Cymraeg, darlithydd a phrifathro, ac roedd yn fab i'r gwleidydd adnabyddus Thomas Edward Ellis, Aelod Seneddol ym Meirionnydd. Cyfranodd T.I.Ellis nifer o erthyglau ar bynciau diwylliannol, llenyddol a gwleidyddol i gylchgronau Cymreig. Yn ogystal â hynny, fe gyhoeddodd chwe chyfrol i'r gyfres *Crwydro Cymru* a bu iddo hefyd

---

⁷ Kathryn Curtis, Marged Haycock, Elin Ap Hywel, Ceridwen Lloyd-Morgan, 'Sgwrs â Meg Elis', *Y Traethodydd* Cyf. CXXI, 598, (1986), tt. 70-76.

ysgrifennu cofiant i'w dad mewn dwy gyfrol a chasgliad o ysgrifau. Fe chwaraeodd T.I.Ellis ran bwysig yn Undeb Cymru Fydd (1941 – 1967) ac roedd yn ysgrifennydd iddynt. Bwriad y mudiad oedd hyrwyddo diwylliant Cymru a'r iaith Gymraeg. Roedd ei mam Mari Ellis, yn weithredol yn y Gyngres Geltaidd, materion eglwysig, ac undeb y mamau. Gellid gweld felly o ble y daeth yr agwedd ffeministaidd a christnogol yng ngweithiau Meg Elis. Mae'n debyg hefyd i safbwyntiau ei thad a'i thaid cyn hynny gael dylanwad ar ei gwaith, gan iddi ysgrifennu o agwedd genedlaetholgar a dilyn gyrfa ym myd gwleidyddiaeth.

Teimlai ei theulu fod darllen yn rhywbeth pwysig iawn mewn bywyd ac mi grybwyllodd yn ei sgwrs nad oedd '...gynnon ni ddim teledu yn y tŷ tan own i'n ddeuddeg oed, a dw i'n gwybod fod hynny wedi gwneud coblyn lot o wahaniaeth.' ⁸ Sonia iddi sylwi ar ddylanwad y Saesneg unwaith y cawson nhw deledu yn y tŷ, er iddi hefyd fynychu ysgol uwchradd gymharol Seisnigaidd. Bu iddi hyd yn oed ddechrau meddwl yn y Saesneg unwaith iddi fynychu Ysgol Ardwyn yn Aberystwyth, a hefyd tra oedd hi yng Ngholeg Prifysgol Gogledd Cymru, Bangor. 'Roedd hi'n ymdrech ymwybodol yn y coleg i 'ngorfodi fy hun i feddwl yn Gymraeg.' ⁹

Dywedodd Angharad Tomos hefyd ei bod hithau wedi ei magu mewn aelwyd heb deledu.

'Un o'r petha' mwya' os nad y peth pwysicaf dwi'n credu oedd bod 'na ddim teledu yn tŷ ni, a roth Mam 'i throed lawr yn bendant iawn a deud does 'na ddim teledu yn mynd i fod, a wedyn bosibl bo fi 'di cal peth anghyffredin yn ystod y 60au, magwraeth heb deledu o gwbl na dylanwad teledu, ond roedd hi'n deud, doedd hi rioed yn cofio ni heb ddim byd i'w wneud.' ¹⁰

---

⁸ Ibid., t.70.

⁹ Ibid., t.70.

¹⁰ Angharad Tomos, *Awdures Breswyl*, Rhaglen S4C (1985).

Y mae Angharad Tomos hefyd yn disgrifio awyrgylch Seisnig yr ysgol yn un o'i nofelau cynnar hithau, *Yma o hyd*. Mae cymeriad Blodeuwedd yn cofio pan oedd yr iaith Gymraeg yn rhywbeth cyffredin yn ei bywyd bob dydd, ac yn ei gymharu gyda'r adeg yr aeth hi i'r ysgol uwchradd lle y daeth yn ymwybodol o ddiffyg statws yr iaith Gymraeg. Yn y nofel mae Blodeuwedd yn gwneud safiad drwy beidio â mynychu un o wasanaethau Saesneg yr ysgol. Wrth gwrs adlewyrchiad o'r awdures ei hun yw hyn gan iddi fynd yn ei blaen i ddisgrifio cymeriad Blodeuwedd yn gadael am y brifysgol mewn gobaith o fynychu coleg Cymreig ei awyrgylch a'i naws, ond yn hytrach cafodd ei digalonni gan nifer y Saeson â oedd i'w gweld mewn prifysgol yng Nghymru ac yn fwy na dim y diffyg parch a oedd tuag at y Gymraeg yn gyffredinol.

Er mai *I'r Gad* oedd nofel gyntaf Meg Elis, fe wnaeth hi hefyd ysgrifennu ambell i gerdd tra oedd hi yn yr ysgol a'r coleg, a hynny drwy gyfrwng y Gymraeg, er iddi dybio ei bod yn cael ei dylanwadu yn fawr gan y Saesneg. Ceir dwy gerdd arall hefyd a gyhoeddodd yn ddiweddarach yn yr 80au yn y flodeugerdd *Hel dail gwyrdd* (1985).

Mae'n debyg mai'r gyfrol gyntaf a ysgrifennodd Meg Elis oedd y gyfrol o gerddi *Cysylltiadau* a gyhoeddwyd yn 1973 o dan yr enw Marged Elis. Dim ond rhyw ddwsin o gerddi sydd ganddi a dyma'r unig gyfrol o'r fath iddi ei chreu. Diddordeb yn fwy na dim oedd barddoniaeth iddi. Un o'r cerddi sydd yn y gyfrol hon yw '1969.1971'. Mae hi'n disgrifio'r ddau ddyddiad pwysig yma sydd yn olrhain digwyddiadau hanesyddol a fu yng Nghymru ac a gafodd effaith ar y Cymry, aelodau Cymdeithas yr Iaith yn enwedig. Sonia hi am adeg yr arwisgo yn 1969, pan arwisgwyd y Tywysog Siarl yn Dywysog Cymru, ar Orffennaf y 1af 1969. "Seremoni oedd wedi rhwygo'r genedl"¹¹ fel y dywedodd Ioan Roberts, gohebydd y

---

¹¹ <http://www.bbc.co.uk/cymru/hanes/safle/themau/enwogion/arwisgiad69.shtml> (cyrchwyd 20/03/2011)

Cymro, yn 2009. Roedd y 60au yn ddegawd a welodd nifer o ddigwyddiadau dylanwadol megis Aberfan, sefydlu Cymdeithas yr Iaith, yr ymgyrch peintio arwyddion, a boddi Cwm Tryweryn. Bu i'r arwisgiad yn 1969 godi gwrychyn lawer un, yn enwedig ymhlith y genhedlaeth ifanc, ac aelodau Cymdeithas yr Iaith. Roedd llawer un yn credu bod y cyfan yn sarhad, a bod dyddiau gwir Dywysogion Cymru wedi dod i ben ers marwolaeth Llywelyn yn 1282. Roedd Dafydd Iwan, Cadeirydd y Gymdeithas bryd hynny, yn gwrthwynebu hyn yn gryf. Gwelwn o'r gerdd hon gan Meg Elis ei bod hithau o'r un farn, ac yn gwrthwynebu. Roedd hithau felly yn cynrychioli un o'r genhedlaeth ifanc hynny a oedd yn erbyn yr arwisgo. Mae hi'n sôn yn y gerdd hon am yr adegau hynny o brotestio a roddai bleser, a boddhad i rywun,

'Haul rali
pan oedd rali'n bleser' ¹²

Mae'r cyfeiriad at yr haul yma fel rhyw oleuni o obaith a hapusrwydd o fod mewn rali ynghanol y dorf o Gymry sydd yn barod i leisio eu barn a gweithredu. Sonia fod,

'gwres ein cyfiawnder yn danbaid
ac yn gynnes yng ngenau areithwyr' ¹³

Maent yn teimlo'n angerddol tuag at yr iaith a'r wlad ac yn falch o deimlo'n ddiogel yng nghanol y rhai hynny sydd yn rhannu'r un neges â nhw, a'r un safbwyntiau. Mae naws y trydydd pennill yn newid i fod yn negyddol. Efallai ei bod yn cyfeirio yma at y flwyddyn nesaf yn nheitl y gerdd, sef 1971, yr adeg pan garcharwyd tri aelod o Gymdeithas yr Iaith

---

¹² Marged Dafydd, *Cysylltiadau* (1973), t.7.

¹³ Ibid., t.7.

am ddringo mast teledu Preseli a thorri mewn i stiwdios Granada ym Manceinion.

Gweithredoedd oedd y rhain a oedd yn rhan o ymgyrch i sicrhau ein bod yn cael sianel deledu Gymraeg. Mae'r negyddiaeth yma'n glir wrth iddi sôn am y 'rali'n troi'n gleisiau a gwawd.'¹⁴ Mae fel petai'r holl ymgyrchu a'r protestio hyn yn gadael eu hôl, gan achosi carchar i rai sydd yn ddigon parod i aberthu popeth er mwyn dyfodol yr iaith. Mae fel petai hi'n methu dianc rhag y ffaith bod angen ar Gymru ei gwarchod a'i hachub, ac mae hi'n poeni am ei dyfodol. Ar y llaw arall, mae hi'n cloi'r gerdd ar nodyn o obaith, drwy ddweud gyda phendrantrwydd, 'a cherddais allan i'r haul.'¹⁵

Er mai dim ond tair ar hugain oed oedd Meg Elis ar yr adeg pan gyhoeddwyd y gyfrol hon, mae'n amlwg bod dyfodol yr iaith a Chymdeithas yr Iaith wedi dylanwadau arni ers ei blynnyddoedd cynnar. Mae hyn hefyd yn wir am gerddi Menna Elfyn.

Y cerddi cyntaf a ddois ar eu traws gan Menna Elfyn oedd y ddwy gân a ysgrifennodd ar gyfer ei band tra oedd hi yn y chweched dosbarth yn Ysgol Ramadeg Brenhines Elisabeth, Caerfyrddin. Mae'n debyg mai canu'r delyn oedd ei rôl hi o fewn y band hwn, a'i bod hefyd wedi ysgrifennu ambell gân i'r band gyda chymorth Helen Gwynfor. Mae ganddi ddwy gân sydd wedi eu cyhoeddi gan Popganiadau Tywi, sydd yn ganeuon ar gyfer partiön noson lawen. 'Aber : Dwy galon yn un' yw enw un ohonynt a gyhoeddwyd yn 1968, cân am gariad ydyw hon. 'Patagonia' yw enw'r ail gân a gyhoeddwyd ganddi; daeth hon yn fuddugol yn Eisteddfod Sir Yr Urdd Caerfyrddin 1968. Cân yw hi sy'n clodfori'r Cymry a aeth drosodd i Batagonia yng nghanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Mae'n

---

¹⁴ Ibid., t.7.

¹⁵ Ibid., t.7.

teimlo balchder am iddynt 'wasgar etifeddiaeth tir a'i had'.¹⁶ Mae'r gytgan yn pwysleisio y defnydd o'r Gymraeg yn Y Wladfa;

'Cymraeg a welaf
Cymraeg a glywn
Cymraeg i'w [sic] iaith y teulu hwn.'¹⁷

Mae hyn yn dangos bod elfen o genedlaetholdeb yn rhywbeth a gafodd ddylanwad ar Menna Elfyn yn gynnar yn ystod ei dyddiau yn yr ysgol. Mae'n rhywbeth sydd yn agos at ei chalon ac mae'n falch o weld bod Cymraeg yn fyw hyd yn oed yr ochr draw i'r byd.

Y gyfrol gyntaf o gerddi a gyhoeddodd Menna Elfyn oedd *Mwyara*. Mae'n dyddio o'r flwyddyn 1976, y dyddiau cynnar pryd y bu hi'n barddoni. Mae'r broliant ar y cefn yn cyfeirio ati fel cyfrol o gerddi ac iddi ddau lais.

'Cerddi cynnar a gais ddygymod ag ing bywyd. Mwynach o dipyn yw'r ail lais, sy'n ymhyfrydu ym mhethau bychain bywyd megis 'Mwyara'. Bardd unigedd yw sy'n llawn hyder mewn cân; Canu gwraig sy'n dymuno gweld seiliau cadarnach i wareiddiad. Dyna un o'r rhesymau pam ei bod yn aelod o Gymdeithas yr Iaith ac yn wrthwynebydd cydwybodol i bob trais.'¹⁸

Cawn gyfuniad o gerddi cenedlaetholgar a ffeministaidd yma. Ag un llais mae'n trafod yr hyn a ddaw i ran y ferch yn y byd ac fe sonia am ei mam-gu fel ffigwr arwyddocaol yn ei bywyd. Cawn ddarlun o berson cadarn, a balch, wrth iddi feddwl yn ôl i'w phlentyndod. Sonia am bobl arwyddocaol eraill yn ogystal; pobl sydd i'w parchu am warchod ein gwlad.

---

¹⁶ Helen Gwynfor, Menna Elfyn, *Patagonia* (Popganiadau Tywi, 1968) [cerddoriaeth brintiedig].

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Menna Elfyn, *Mwyara* (Llandysul, 1976), t.broliant.

Trafodir rhai o arwyr Cymru, ac mae'n datgan ei hedmygedd tuag atynt. Pwysleisia hefyd y pethau bychain mewn bywyd megis mwyara; y pethau hynny a roddai foddhad iddi. Daw cerddi o'r fath ag ychydig o ysgafnder i'r gyfrol gan roi'r argraff bod y bardd yn cael rhyw ryddhad o allu trafod profiadau'r ferch gyda'i chynulleidfa. Dyma'r gyfrol gyntaf iddi ei chyhoeddi; cyfrol ble mae'n mentro yn hyderus i ddatgan llais y ferch, fel y gwelwn yn glir drwy gydol y gyfrol.

Wrth edrych ar rai o'r cerddi cenedlaetholgar yn y gyfrol hon, fe ddois ar draws y gerdd 'Y Goeden Waedlyd'. Mae hi'n ymdrin â'r dywediad, y 'bydd yr ywen yn gwaedu nes yr enilla'r Cymro ei dir yn ôl'.¹⁹ O fewn y gerdd mae hi'n cyfleu'r darlun o Gymru fel gwlad sydd yn dioddef o drais, gan ddefnyddio'r goeden fel cymhariaeth i awgrymu hynny.

'Ywen sy waedlyd a rhisglog ei hanes,
Llifwyd y gainc yng ngwres y sgarmes,
Erys y cof am wrhyrdi'r gormes.'²⁰

Credaf ei bod yn cyfeirio at hanes Cymru a'r ffaith i ni golli arwr, sef Llywelyn ein Llyw Olaf, ond ei fod yn dal i fod yn glir yn ein cof. Â yn ei blaen i gyfeirio ati ei hun fel gwreiddyn yr ywen; 'Minnau wyf wreiddyn o bren yr ywen'.²¹ Efallai ei bod yn ceisio awgrymu mai un o'r genhedlaeth ifanc yw hi, sydd yn benderfynol o hawlio ei thir, a sefyll yn gadarn dros ein gwlad.

Cerdd arall sydd yn dangos angerdd Menna Elfyn tuag at Gymru, yw 'Emyn Gŵyl Ddewi', ble mae hi'n annog heddwch i'r wlad a'i phobl yn ddiwahân. Mae hi'n gofyn am fendith dros ein gwlad, gan gofio am nawddsant Cymru, a'i edmygu. Cerdd arall sy'n sôn am arwr

---

¹⁹ Ibid., t.16.

²⁰ Ibid., t.16.

²¹ Ibid., t.16.

arall iddi yw'r gerdd 'Saunders Lewis', lle y mae hi fel petai'n diolch iddo am agor y drysau i gyfiawnder a heddwch yng Nghymru.

'Fe wyliaist dy Gymru,
Yng nghweryl y cyfnos,
Ac fe'i gwelaist yn y sêr
Oedd yn syllu arnat yn eu siom,
Am geisio cyfathrebu â thi,
Am eu tosturi o'r trais,
Lle y torrwyd eu gwifrau gan y mell.' ²²

Mae hi'n dangos ei hedmygedd am iddo ddangos fod 'cariad yn gryfach na chyfraith'.²³ Mae hi fel petai'n gofyn iddo beidio â digalonni am i ni Gymry wrthod gweithredu a dal ati i frwydro fel y gwnaeth yntau a'i fath flynyddoedd yn ôl. Mae'n gofyn iddo beidio â thristáu oherwydd fe roddodd ef y sefydlogrwydd hynny i ni Gymry, y deallusrwydd a'r wybodaeth bod modd i ni lwyddo gydag ymdrech a dyfalbarhad. Mae'n cymharu Saunders Lewis gyda'r bugail a fu'n gwarchod ei braidd ac yn sefydlogi ei dir.

Mae'r gerdd 'Y Dwthwn Hwn' hefyd wedi ei chynnwys yn y gyfrol *Mwyara*. Mae'n cyferbynnu cyfnod y gwrthdystiadau dros iawnderau dynol yn Iwerddon a Chymru. Yn 1976 y bu pum mlynedd o wrthdaro ymhlith y carcharorion dros gael statws categori arbennig iddynt, a bu cyfnod o streic newyn yn dilyn hynny yn 1981. Credaf fod Menna Elfyn yn y gerdd hon yn cofio am y rhai hynny a fu'n brwydro drwy gyfnod anodd, ac yn eu hedmygu am barhau i weithredu dros eu cred er nad oedd goleuni o obaith i'w weld yn unman,

Archfa'r angylion du'n nesáu'r nyth [sic] Wyddelig,

---

²² Ibid., t.23.

²³ Ibid., t.23.

dim byd i'w wneud ond i'r dorf blygu pen yn wasaidd,
a dal dwylo, gan ddisgwyl disodliad y rhyfel cerrig.²⁴

Â yn ei blaen i ddweud 'Nac anghofiwn eirlysiau Iwerddon'.²⁵ Dangosir yma ei hedmygedd tuag atynt. Yna mae hi'n trafod safle Cymru, a bod ein hiaith ninnau yn colli 'coron 'Steddfod ei hurddas'²⁶ a'n bod wedi bod yn dyst i hyn oll. Cwestiynu a wna hi ar y diwedd, cwestiynu pa obaith sydd gan genedl os yw dwy wlad fel hyn yn gorfod brwydro dros eu hiawnderau dynol;

'yn y dwthwn hwn, pa genedl,
a haeddodd fywoliaeth?

Nid gwlad na fo'n wlad o aberth.'²⁷

Mae'n pigo cydwybod ei darllenwyr, ac yn gwneud i ni sylweddoli nad felly y dylai bywyd fod. Ni ddylai rywun orfod brwydro dros eu hawliau dynol, ac yn sicr ni ddylai sefyllfa o'r fath orfodi pobl i ymgymryd â streic newyn. Mae Menna Elfyn yn cydnabod y rhai hynny a fu mor barod i wneud popeth dros yr hyn a gredasant oedd yn gywir, ac mae'n dangos ei hedmygedd tuag atynt yn y gerdd hon.

Tra bod barddoniaeth wedi bod yn rhan hanfodol o yrfa Menna Elfyn, rhywbeth o ddiddordeb ymylol oedd barddoniaeth i Meg Elis. Fe ddaeth hi'n adnabyddus yn bennaf am ei rhyddiaith a'i gwaith fel newyddiadurwraig. Sonia iddi hefyd gadw dyddiadur o'r flwyddyn 1968 ymlaen, ychydig cyn iddi adael yr ysgol, ac mae wedi cadw i'r duedd honno yn gyson ers hynny. Felly mae ysgrifennu yn rhywbeth sydd wedi dyfod yn naturiol iddi i

---

²⁴ Ibid., t.31.

²⁵ Ibid., t.31.

²⁶ Ibid., t.31.

²⁷ Ibid., t.31.

raddau. Cofnodi'r hyn oedd yn digwydd a wnâi hi'n bennaf, meddai, er iddi gofnodi

'Meddyliau hefyd, ond doedd o ddim yn ddyddiadur myfyrgar iawn.'²⁸

Mae hi hefyd yn crybwyll bod darnau o'i llyfr *Cyn Daw'r Gaeaf* wedi codi o'i dyddiadur, gan iddi ysgrifennu dyddiadur tra oedd hi yn Greenham. Mae hynny hefyd i raddau yn wir am ei nofel *I'r Gad*.

Yn 1975 y cyhoeddodd Meg Elis ei nofel gyntaf *I'r Gad*, hynny felly pan nad oedd hi ond yn bump ar hugain oed. Nofel yw hi sydd yn trafod yr ymgyrchu a fu yn ystod bywyd prifysgol Mair, y prif gymeriad. Mae Cymdeithas yr Iaith yn ganolbwynt ac yn thema gref iawn yn y nofel hon, efallai bod yno ryw elfen o'r awdures ei hun yng nghymeriad Mair hefyd.

Yn ystod y 1960au a'r 1970au y gwelwyd protestiadau Cymdeithas yr Iaith yn eu hanterth. Roedd hi'n gyfnod llawn cynnwrf, ac mae'n debyg bod hyn wedi bod yn sbardun i nofel gyntaf Meg Elis, gan iddi dreulio ei phlentyndod ynghanol y cynnwrf hwn. Roedd 'I'r Gad' yn ddywediad poblogaidd yn y cyfnod, fel rhyw slogan gan y chwyldroadwyr, ac roedd yn cael ei ddefnyddio ar bosteri Cymdeithas yr Iaith.

Ynghanol y thema cenedlaetholdeb yn y nofel hon, fe glywn hefyd lawer o sôn am fywyd carwriaethol Mair a Dylan, athro ysgol a oedd hefyd yn rhan o'r gymdeithas ac yn ymgyrchu yn frwd. Bu iddo yntau yn y diwedd gael ei garcharu dros yr iaith, ynghyd â chriw o fechgyn eraill. Cawn ddwy agwedd wahanol yn y nofel, agwedd y 'bobl coleg' fel y gelwid hwy, y rhai sydd yn aelodau o Gymdeithas yr Iaith, ac yna agwedd y bobl gyffredin nad ydynt yn gwybod unrhyw beth ynglŷn â Chymdeithas yr Iaith. Mae Mair yn dod ar draws un o'r bobl ddi-glem hynny ac yn ceisio ei argyhoeddi. Gwyn yw'r cymeriad sydd yn ystrydebu'r bobl hynny sydd yn ymgyrchu dros ddyfodol yr iaith, ac mae Mair yn dadlau gydag ef ac yn sefyll yn gadarn

---

²⁸ Kathryn Curtis, et al, *Y Traethodydd*, t.71.

dros yr hyn y mae hi'n ei gredu. Mae'n debyg bod Meg Elis yn ceisio cyfleu darlun o'r gymdeithas yn y cyfnod hwnnw, a sut y bu i'r ymgyrchu barhau er gwaethaf agwedd negyddol llawer un. Credaf fod ei barn hithau ynghylch yr iaith i'w gweld yn eglur drwy'r nofel yn ogystal. Egyr ei nofel drwy gyfeirio at agwedd negyddol Gwyn ynglŷn â Chymdeithas yr Iaith,

"Blydi Cymdeithas yr Iaith eto!"

Fel y bobl eraill ar y stryd, troesai Gwyn i weld beth oedd achos y cynnwrf gerllaw Swyddfa'r Heddlu. Rwbath yn digwydd yn y twll yma o'r diwedd, meddylodd. Yna, wrth iddo ddod yn nes, deallodd beth oedd gwaedd y criw a eisteddai ar y palmant. "Cyfiawnder i'r iaith! Cyfiawnder i'r iaith!" ²⁹

Mae'r agoriad hwn yn adlewyrchu agwedd negyddol nifer o'r bobl sydd yn ein cymdeithas, yr hyn y mae'r rhan fwyaf yn ei feddwl pan glywant fod mwy o brotestio, y diawlio hynny a wnânt wrth glywed fod pobl ifanc ar y strydoedd yn codi twrw eto, eu beirniadu am greu cynnwrf, ac am greu difrod heb fod angen. Ond argraff gyntaf rhywun yw hynny fel arfer; unwaith y daw rhywun i wybod mwy ac i gymryd diddordeb yng Nghymdeithas yr Iaith bydd rhywun yn dueddol o newid ei feddwl. Dyma a welwn yn y nofel hon. Credaf fod Meg Elis yn ceisio cyfiawnhau i'r Cymry bod pwrpas i weithredu yn hytrach na derbyn bod Cymru yn prysur golli ei grym.

Cawn ddeialog rhwng dau aelod o'r gymdeithas yn fuan yn y nofel, lle y mae'r ddau yn trafod yr hyn sydd yn digwydd ar y stryd;

---

²⁹ Meg Elis, *I'r Gad* (Talybont, 1975), t.11.

“Pobl yr iaith yma, wsti. Ryw helynt yno efo nhw, fel arfar. Roeddwn i wedi anghofio am y peth tan rŵan.”

“Lot o rwtsh. Hwligans, dyna’r cwbl ydyn nhw. Blwyddyn neu ddwy yn yr Armi fasa’n gneud y byd o les iddyn nhw.”

“Hogan roth hwn i mi. Wyt ti am roi’r genod yn yr Armi hefyd?” Chwarddodd y ddau.

“Ia, go dda. Dwi’m yn amau na fasa nhw fwy o iws i rai pobl fanno, yn lle’u bod nhw ar hyd y strydoedd yn cadw reiat a styrbio pobl.” Chwarddodd Tomi eto.

“Oes gynnyn nhw ddim byd gwell i’w wneud, dŵad?”

“Stiwdants oeddau nhw, dwi’n meddwl.”

“Pach, wastio’n pres ni felna, be haru nhw? Yn yr Armi mae’u lle nhw, dwi’n deud wrthat ti. Gân nhw weld pa mor bell mae’r iaith yn mynd â nhw yn fanno. A fasa tipyn o ddisgyblaeth yn gneud dim drwg i’r genod, chwaith. Dysgu *gneud* rw bath, dŵad i wybod lle mae’u lle nhw: dysgu bod yn wragedd da...”³⁰

Mae’r agwedd negyddol yn y ddeialog hon yn creu darlun o’r gymdeithas, ac yn gwneud inni sylweddoli bod pobl yn meddwl fel hyn o ddifri, sydd yn digalonni rhywun. Mae rhywun sydd yn teimlo’n angerddol tuag at yr iaith a’r wlad yn corddi y tu mewn wrth glywed y fath siarad. Mae yno bobl sydd yn fodlon aberthu ac ymgyrchu er mwyn gwella statws yr iaith; ond y cyfan a gânt am yr holl waith caled yw’r siarad negyddol gan rai ar y stryd sydd yn credu mai ‘rwtsh’ yw’r cyfan. Nid oes ganddynt syniad pa mor bwysig yw protestio ac ymgyrchu er mwyn sicrhau dyfodol i’r iaith. Iddyn nhw, mae’r gymdeithas yn rhywbeth sydd yn achosi helynt heb fod angen, ac fe welwn hynny yn glir yn y ffordd y maent yn dibrisio’r cyfan.

---

³⁰ Ibid., t.15.

Â'r nofel yn ei blaen wrth i Meg Elis ddarlunio anwybodaeth Gwyn ynglŷn â Chymdeithas yr Iaith. Y mae ef yn cymryd yn ganiataol mai'r bobl coleg sydd yn ymwneud â'r Gymdeithas yn hytrach na Chymry gyfan;

"Ddim yn aelod am nad ydach chi'n stiwdant? Nid cymdeithas myfyrwyr ydi Cymdeithas yr Iaith." ³¹

Mae Mair yn ceisio argyhoeddi Gwyn nad dim ond myfyrwyr a 'phobl coleg' sydd y tu ôl i'r ymgyrchu, a bod hawl gan bob Cymro i fod yn aelod ohoni. Â Gwyn yn ei flaen i ddadlau gyda Mair gan ddweud nad oedd yn deall pam fod angen torri cyfraith,

"Ia. Torri'r gyfraith a chodi helynt a gneud niwsans ohonoch ych hunain. Os ydach chi gymaint dros yr iaith Gymraeg, pam na newch chi rwbath gwerth chweil drosti? Ddim gneud gelynyon fel hyn." ³²

Dadlau yn ôl a wna Mair gan ddweud fod gan y Cymry ddigon o elynion fel y mae hi. Mae Meg Elis yn darlunio'n glir awgrymiadau'r ddau berson drwy ddeialog, gan amlygu'r rhesymau pam na ddylai rhywun drafferthu i ymgyrchu a chreu 'niwsans' fel y maen nhw'n ei ddweud. Mae hi'n sôn am yr athrawon hynny sydd yn treulio blynyddoedd yn dysgu'r Gymraeg i'r plant, sydd yn gwbl ddi-werth unwaith y byddent yn gadael yr ysgol ac yn mynd allan i'r byd go iawn i ganol yr holl Saesneg sydd yn boddi'r Gymraeg.

---

³¹ Ibid., t.18.

³² Ibid., t.18.

Maen nhw'n mynd allan i'r stryd, yn gweld hysbysebion Saesneg, Saesneg yn y siopau, Saesneg yn y papur newydd, dros y lle i gyd. A dyna nhw'n mynd adra, ista i lawr, troi'r teledu neu'r radio ymlaen, a be glywan nhw? Saesneg eto, Saesneg lond y tŷ, yn tywallt allan o'r set radio, o'r set deledu, o fora gwyn tan nos. A dyma chi'n dysgu pobl i ddefnyddio'r Gymraeg, i'w gwneud hi'n iaith ar gyfer busnes, ar gyfer byw, ar gyfer pob peth - a be gewch chi? Rhyw sinach bach o swyddog llywodraeth yn deud - yn Saesneg, wrth gwrs - na chewch chi ddim defnyddio'r Gymraeg fan hyn: Saesneg ydi'r iaith swyddogol. Neu mae o'n deud, sori, tydi'r ffurflen yma ddim ar gael yn Gymraeg - dim galw amdani. Curo'ch pen yn erbyn wal frics bob gafael. Wel, y llywodraeth sydd wedi codi'r wal frics yna, a'r unig beth fedrwn ni ei wneud ydi gwthio a gwthio, a gneud hynny fedrwn ni i gnocio'r wal yna i lawr a'i malu hi'n yfflon. *Wedyn*, mi fedrwn ni fynd ymlaen a gwneud rhywbeth 'gwerth chweil'."³³

Mae'r ffaith i Meg Elis gyfeirio yn y deialog hwn at y diffyg ffurflenni yn Gymraeg yn fy atgoffa o'r enghraifft honno a roddodd Saunders Lewis yn ei ddarlith yntau, *Tynged yr Iaith* pan soniodd am y pâr a fynnodd eu bod yn derbyn ffurflen dreth yn Gymraeg:

Y mae traddodiad politicaidd y canrifoedd, y mae holl dueddiadau economaidd y dwthwn hwn, yn erbyn parhad y Gymraeg. Ni all dim newid hynny ond penderfyniad, ewyllys, brwydro, aberth, ymdrech. A gaf i alw eich sylw chi at hanes Mr a Mrs Trefor Beasley. Glöwr yw Mr Beasley. Yn Ebrill 1952 prynodd ef a'i wraig fwthyn yn Llangennech gerllaw Llanelli, mewn ardal y mae naw o bob deg o'i phoblogaeth yn Gymry Cymraeg. Yn y cyngor gwledig y perthyn Llangennech iddo y mae'r cynghorwyr i gyd yn Gymry Cymraeg: felly hefyd swyddogion y cyngor. Gan hynny, pan ddaeth papur hawlio'r dreth leol atynt oddi wrth *The Rural District Council of Llanelli*, anfonodd Mrs Beasley i ofyn am ei gael yn Gymraeg. Gwrthodwyd. Gwrthododd hithau dalu'r dreth nes ei gael. Gwysiwyd hi a Mr Beasley dros ddwsin o weithiau gerbron llys yr ustusiaid. Mynnodd Mr a Mrs Beasley fod dwyn y llys ymlaen yn Gymraeg. Tair gwaith bu'r beiliod yn cludo dodrefn o'u tŷ nhw, a'r dodrefn yn werth llawer mwy na'r dreth a hawlid. Aeth hyn ymlaen am wyth mlynedd. Yn 1960 cafodd Mr a Mrs Beasley bapur dwyieithog yn hawlio'r dreth leol oddi wrth Gyngor Dosbarth Gwledig Llanelli, a Chymraeg y bil lawn cystal â'i Saesneg.³⁴

---

³³ Ibid., t.18.

³⁴ <http://cymdeithas.org/dadlwytho/tynged.pdf> (cyrchwyd 20/03/2011)

Mae'n amlwg fod brwdfrydedd a dyfalbarhad y gŵr a'r wraig hyn wedi cael dylanwad ar nifer o bobl, Meg Elis yn un efallai, gan iddi gyfeirio yn ei nofel at y diffyg ffurflenni sydd yn y Gymraeg, a bod angen i ni gnocio'r wal frics honno sydd rhyngom ni Gymry a'r llywodraeth i lawr. Trwy aberth pobl fel Mr a Mrs Beasley y gwnaed hynny.

Mae'r ddadl o fewn y nofel hon yn cyfeirio at y ffaith fod Cymdeithas yr Iaith fel petai yn erfyn ar bobl i ymuno â nhw, ond yn hytrach na thargedu Cymru gyfan o bob gallu, maent, heb yn wybod iddynt efallai, yn targedu'r Cymry Cymraeg sydd yn fyfyrwyr ac yn athrawon galluog. Dadl y cymeriad Gwyn oedd bod y taflenni a wasgarai aelodau'r Gymdeithas yn rhy anodd, 'ddallta'i mo rwbath fel hyn - rwbath i bobl Coleg ydi o.'³⁵ Y neges ar gychwyn ei nofel yw bod angen targedu cynulleidfa o bob cefndir er mwyn eu hargyhoeddi a galluogi iddynt uniaethu a bod yn rhan o'r Gymdeithas.

"neith pobl fel fi ddim darllan petha fel hyn, wchi. Ella'i fod o'n iawn, a'i fod o'n glyfar a phob peth, ond —" teimlodd ei dafod yn mynd yn fwyfwy trwsgwl, "tydw'i ddim yn dallt. Ac yr oeddwn i'n eich dallt chi."³⁶

Rhan arall yn y nofel sydd yn dangos enghraifft o genedlaetholdeb yn glir i mi, yw'r rhan lle y mae'r cymeriad yn ceisio egluro sut y mae sillafu ei chyfenw;

"Naci, Beuno. B-e-u-n-o. Beynon ôn i, ond 'mod i wedi'i newid o i'r ffurf Gymraeg. Mae lot yn gneud."

"O Pam, dwch?"

"Am ei fod o'n ffordd o gnocio'r wal frics i lawr." ³⁷

---

³⁵ Meg Elis, *I'r Gad*, t.20.

³⁶ Ibid., t.20.

Y mae hyn hefyd yn fy atgoffa o un o storïau cynharaf Angharad Tomos, ‘Tafod y Ddraig’ lle y mae yno gymeriad o’r enw Huw Tomos. Tomos efallai am mai dyna oedd cyfenw Angharad Tomos ei hun, a’i bod yn gweld elfen ohoni ei hun yn y cymeriad Huw. Y mae’r ddau beth hyn yn datgan i mi fod Meg Elis ac Angharad Tomos yn ceisio gwneud popeth er mwyn bod yn genedlaetholgar, hyd yn oed newid eu cyfenw neu ddewis enwau Cymreig i’w cymeriadau i brofi pwynt neu drosglwyddo neges. Byddai rhywun o ddarllen y darn hwn gan Meg Elis, yn dueddol o feddwl mai rhywun sydd yn hoffi creu trafferth a bod yn boen yw’r cymeriad dan sylw, ond yn hytrach mae’n adlewyrchu cymeriad sydd am wneud popeth y gall er mwyn cadw’r Gymraeg yn fyw, neu ‘gnocio’r wal frics’ honno i lawr. Dywed Meg Elis yn ei nofel *I’r Gad* ei bod yn teimlo bod angen gwneud rhywbeth er mwyn sicrhau dyfodol yr iaith, a’i bod yn gwbl ddiwerth gweithio’n galed am radd mewn Cymraeg os mai iaith farw fydd hi. Mae hi’n ceisio edrych ar yr ochr bositif, gan wneud yn siŵr nad rhywbeth dibwys yw ei gradd mewn Cymraeg.

Ynghanol y nofel, mae Meg Elis, drwy gyfrwng deialog ei chymeriadau yn dal i’n hargyhoeddi bod angen i ni wneud rhywbeth ynglŷn â dyfodol ein hiaith. Mae hi’n sôn am wasgaru’r neges ymhlith y bobl sydd y ‘tu allan i’r cylch academiaidd’³⁸

“Rydan ni wedi gwneud camgymeriad affwysol yn y gorffennol, meddwl mai ni ydi’r unig rai all chwyldroi petha mewn gwirionedd. Dim ond am ein bod ni’n fwy rhydd na’r rhan fwyaf o bobl i dorri’r gyfraith. Oreit, hwyrach fod hynny’n fantais. Ond os ydan ni’n cael y bobl tu cefn i ni. A’r unig ffordd i neud hynny ydi - wel, yn syml, siarad efo nhw.”³⁹

---

³⁷ Ibid., t.20.

³⁸ Ibid., t.94.

³⁹ Ibid., t.94.

Mae'r cymeriad yma yn ceisio dweud nad oes angen i neb fod yn areithio a pharablu am yr un peth dro ar ôl tro; yn hytrach gall siarad fod yn gyfrwng gwell o lawer o ledaenu'r neges.

“...y cwbl mae'n rhaid i ti ei neud ydi sgwrsio, nid areithio am ddyddiau a dyddiau – gair bach i blannu'r had, dyna'r cwbl. Mi dyfith.”⁴⁰

Nid oes arnom ni Gymry eisiau digalonni a meddwl ei bod hi bellach yn rhy hwyr, bod y niwed wedi ei wneud yn barod. Rhaid parhau i frwydro; nid yw hi byth yn rhy hwyr, ac nid oes rheswm dros beidio â gwneud dim rŵan. Mae'r nofel hon fel petai'n amlygu agwedd yr awdures yn eglur. Rhaid cofio mai dim ond pump ar hugain oed oedd Meg Elis pan ysgrifennodd hi'r nofel hon, ac mae'n debyg fod hynny yn ystod y cyfnod pan oedd hi megis cychwyn ymhél â Chymdeithas yr Iaith a'i hymgyrchoedd, ac yn ceisio argyhoeddi'r genhedlaeth newydd honno bod angen parhau i frwydro dros ddyfodol ein hiaith a'n gwlad.

Un o'r straeon cynharaf i Angharad Tomos ei hysgrifennu oedd 'Tafod y Ddraig', sef stori fer a enillodd gadair Eisteddfod Ysgol Dyffryn Nantlle yn 1975. Stori yw hi sydd yn cyfleu darlun o fywyd Huw Tomos, bachgen ysgol sydd yn cael ei dywys yn ôl gan Y Ddraig i'r gorffennol gan edrych ar ddigwyddiadau hanesyddol o fewn yr iaith Gymraeg. Egyr ei stori ar ffurf deialog gyda'r postfeistr, nad yw'n deall Cymraeg ac mae'n gorfodi Huw i droi i'r

---

⁴⁰ Ibid., t.94.

Saesneg. Â yn ei flaen i'r siop nesaf a chanfod fod y ddynes y tu ôl i'r cownter yn y fan honno yn siarad Saesneg hefyd. Cawn ymdeimlad o siomedigaeth fawr wrth i'r bachgen ddyfalbarhau i siarad ei famiaith yn ei wlad ei hun, ond iddo gael ei orfodi i droi i'r Saesneg oherwydd diffyg dealltwriaeth llawer un o'r iaith Gymraeg. Mae gwersi Mathemateg yn yr ysgol drwy gyfrwng y Saesneg hyd yn oed, gan roi'r argraff i ni ein bod yn ôl yn nyddiau'r Welsh Not.

Disgyn i gysgu a wna Huw yn ystod y wers gan freuddwydio am fyd sydd well. Yn ei freuddwyd mae'n dod ar draws Ddraig.

'...nid anghenfil o ddraig, ond draig goch urddasol fel y rhai a geir ar faneri'r 'Steddfod Genedlaethol. "Tyrd gyda mi am dro," ebe'r Ddraig. "Tyrd gyda mi ar hyd y llwybrau gynt..."⁴¹

Daw Huw ar draws ffigurau dylanwadol Cymru ar ei daith gyda'r Ddraig. Fe wêl Owain Glyndŵr a'r orymdaith fawr y tu ôl iddo. Fe wêl William Morgan ac fe gawn ein tywys yn ôl i oes y Welsh Not wrth i Huw freuddwydio ei fod yn ôl yn y dosbarth adeg y gansen. Cawn olygfa o losgi Penyberth wrth i'w feddwl grwydro ar daith gyda'r Ddraig.

'Daeth gwên i wyneb y Ddraig. "Mae Penyberth ar dân," meddai. "Mae calonnau'r Cymry ar dân – dyma ddechrau'r Gymru newydd!"⁴²

---

⁴¹ Angharad Tomos, 'Tafod y Ddraig, Stori Eisteddfod Ysgol Dyffryn Nantlle 1975', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

⁴² Ibid.

Mae'r Ddraig yn y man yma yn gyfrwng addas iawn i gludo'r cymeriad a'r darllenwyr yn ôl i ddilyn hanes Cymru a hanes yr iaith Gymraeg. Dyma ddangos fod Angharad Tomos fel awdures ar gychwyn ei gyrfa yn teimlo'n gryf iawn dros yr iaith, ac yn gwerthfawrogi ac yn edmygu cyfraniad y bobl y daeth Huw ar eu traws. Digalondid a gawn wrth i'r cymeriad ddychwelyd i realiti'r byd go iawn, gan iddo, fel ar ddechrau'r stori, ddychwelyd i bentref sydd yn prysur golli ei gwreiddiau. Tranc yr iaith a thranc cenedl a wêl yn y pentref hwn wrth i'r cymeriad sylwi mai tai haf yw nifer y tai erbyn hyn, gydag enwau Seisnigaidd megis 'Sea View a Hillside' ar y tai gwag hynny. Er y tristwch hwnnw, y mae Angharad Tomos yn cloi'r stori gyda llygedyn o obaith, wrth iddi feddwl am dafod y ddraig fel 'arwydd i'm harwain ac i'm cynnal yn y gad.'⁴³ Difyr gweld ei bod wedi defnyddio logo Cymdeithas yr Iaith fel sylfaen i'r stori hon ac fel arwydd inni gynnal ein cenedl a'n hiaith, gan ei thrysori.

Nid hon yw'r unig stori fer i Angharad Tomos ei chreu sydd â chyfeiriadau at y Gymraeg a'n harwyr megis Owain Glyndŵr. Daeth hefyd yn fuddugol yn Eisteddfod Ryng-golegol Aberystwyth yn 1977 gyda'r stori fer 'Brwydro'. Ddwy flynedd yn ddiweddarach, felly, roedd hi'n dal i fod â'r un neges o fewn ei gweithiau. Sonnir yma am fachgen ifanc o'r enw Dewi Wyn. Cawn ddarlun o'i fywyd yn y brifysgol a sut y bu i wleidyddiaeth gymryd rhan flaenllaw yn ei waith creadigol tra oedd yn astudio yno. Mae yma adlewyrchiad agos iawn o'r awdures ei hun yn y gwaith hwn wrth iddi ddisgrifio arddull ei gwaith ei hun yn adborth y darlithydd ar waith Dewi Wyn;

“Roedd ei waith o'n arfer bod mor ddifyr i'w ddarllen a graen arno. 'Roedd y graen yn dal arno ond yr un oedd y pwnc yn ddi-ffael, Cymru - argyfwng yr iaith, dyfodol y werin Gymraeg, Tranc yr iaith, yr

---

⁴³ Ibid.

angen enbyd am ei hadfer. Beth oedd ar y bachgen? Un â'i allu llenyddol ef - dylai wybod un o reolau sylfaenol y grefft, sef amrywiaeth.”⁴⁴

Er mai ifanc iawn oedd Angharad Tomos ar y pryd ac er mai megis cychwyn ar ei gyrfa fel awdures yr oedd hi, mae'n amlwg ei bod yn gwybod o'r cychwyn cyntaf mai prif destun ei gweithiau â'i hymgyrchu fyddai cenedlaetholdeb, dyfodol ein gwlad a'n hiaith. Yn wir prin yw'r gweithiau ganddi sydd yn ymdrin â phwnc gwahanol i genedlaetholdeb. Mae ei seiliau yn gadarn yn y pwnc hwn ac mae ei hangerdd a'i dyfalbarhad i'w gweld yn amlwg yn rhai o'r darnau cynharaf hyn a ysgrifennodd.

Yn union fel y gwelsom yn nofel gyntaf Meg Elis fe gawn yma hefyd ddau safbwynt gwahanol gan ddau gymeriad cryf. Sonnir am gymeriad Dewi sydd â'i fryd ar weld yr iaith Gymraeg yn goroesi ac yna fe gawn safbwynt y darlithydd wrth iddo draethu ynghylch gwleidyddiaeth mewn llenyddiaeth, ac nad oedd lle i'r fath beth. Â yn ei flaen i fynegi mai marw fyddai dyfodol ein hiaith, er ei fod ef ei hun yn un a aeth yn ei flaen i dderbyn gradd anrhydedd ddosbarth cyntaf mewn ieithyddiaeth ac i ddarlithio ar iaith a oedd ar farw. Tybiai'n gryf mai gwastraff amser oedd llenyddiaeth a drafodai dynged iaith nad oroesai.

Efallai fod Angharad Tomos yn y stori hon yn cyfeirio at ei phrofiad ei hun o fod yn y brifysgol yn Aberystwyth, gan iddi ddweud ei bod wedi ei siomi wedi iddi sylweddoli mai'r gwir amdani oedd nad prifysgol gwbl Gymreig mo Aberystwyth o gwbl, a bod llawer o Saesneg i'w glywed o gwmpas ymhobman yn ei dyddiau hi.

Cawn ddarlun o Dewi Wyn yn sefyll ar ben Craig-glais ac yn pregethu fel petai'n arweinydd newydd ar Gymru.

---

⁴⁴ Angharad Tomos, 'Brwydro', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

“Foneddigion a Foneddigesau,” gwaeddodd Dewi Wyn, gan ddefnyddio’r Mars bar fel meic. “Dyma lais y Gymru newydd.” Cymeradwyaeth frwd. “Mae ysbryd Owain Glyndŵr yn ôl yn y tir ac yr wyf i, Dewi Wyn o Arfon, yma i’ch arwain.” Cymeradwyaeth fyddarol. “Ie gyfeillion a chyd-Gymry, ‘rwyf yma i’ch arwain o’r tywyllwch hwn sydd wedi disgyn ar ein cenedl fel llen gêl gan esgor ar ddigalondid a disberod. ‘Rwyf am eich arwain i ddyddiau o haf hirfelyn tesog. Welwch chi fae Ceredigion fan acw gyfeillion? Tu draw i’r bae yna mae’r Ynys Werdd. Credai’r hen Wyddelod fod yna, dros Fôr yr Iwerydd, wlad hud – Tir Na nOg. Tir y bythol ifanc lle teyrnasai heddwch ac hapusrwydd. Dyma freuddwyd ni’r Cymry heddiw a dyna ein nôd. Cymru Rydd, Gymraeg. Dyma’r iawn gweryl, dyma’r achos cyfiawn. Codwch i ganlyn y Ddraig. Gyda thân Llywelyn yn ein calonau, awn ymlaen i etifeddu Tir Na nOg ein breuddwydion. Awn ymlaen i ennill y Gymru Newydd, fel na bydd ofn a thywyllwch yn teyrnasu mwyach yn ein tir, ond fel y bydd Haul Cyfiawnder yn tywynnu arnom. I’r Gad!’⁴⁵

Dyma oedd bwriad Dewi Wyn, sef cydio yng nghalonau’r Cymry gan eu perswadio drwy ddulliau ymgyrchol a phrotestiadol, yn hytrach na chanfasio pitw i gasglu pleidleisiau bob yn hyn a hyn. Roedd angen gwneud rhywbeth a fyddai’n sefyll allan ac yn tanio’r genedl. A dyna yn union oedd bwriad Angharad Tomos ei hun mae’n debyg, gan iddi fynd yn ei blaen flynyddoedd yn ddiweddarach i fod yn ymgyrchydd brwd gyda Chymdeithas yr Iaith.

Tra bod Dewi yn y brifysgol fe ddaw’r newyddion trist i’w ran fod ei Nain wedi marw yn sydyn. Â ei feddwl ar grwydr eto wrth iddo ddychmygu sut le fyddai yno heb yr henoed. Dychmyga fod y tai wedi eu gwerthu i Saeson gyda’u ceir crand a’u cychod anferth. Dychmyga draddodiadau Cymreig fel yr Eisteddfodau yn dirwyn i ben, a chymdeithas yn marw. Yma mae’n sôn mai un frwydr fawr ydyw hi er mwyn i’r genedl a’r iaith barhau, a bod rhywun yn dewis dilyn y llwybrau anodd o fod yn Gymro. Mae 'Brwydro' felly yn deitl

---

⁴⁵ Ibid.

arwyddocaol iawn i'r stori, gan iddi drafod bod bywyd y Cymro yn un frwydr fawr o sefyll yn gadarn dros ei hawliau a'i gred.

Mae'n debyg bod dylanwad Aberystwyth yn fawr yma, gan i ni ddod ar draws myfyriwr sydd ag angerdd mawr dros Gymru a'i hiaith a'i fod wedi ei siomi gan agwedd yr ysgolheigion eraill, fel y bu i Angharad Tomos siomi wrth iddi ddeall nad oedd fawr o Gymraeg yn bodoli o fewn muriau'r brifysgol.

Er i Angharad Tomos ysgrifennu lawer tro o dan y thema cenedlaetholdeb, fe fu iddi hefyd ysgrifennu ar ambell i thema arall, megis unigrwydd, fel y gwelwyd mewn stori fer a ysgrifennodd flwyddyn yn ddiweddarach wedi iddi ysgrifennu 'Brwydro'. 'Cysga Di' oedd enw'r stori fer a ysgrifennodd ar gyfer y cylchgrawn *Pais* yn 1978. Fe ddatblygodd y thema hon o fewn nifer o gymeriadau benywaidd Angharad Tomos yn ddiweddarach yn ei gyrfa lenyddol. Ymddengys cymeriad Heulwen yn *Hen fyd hurt*, Blodeuwedd yn *Yma o hyd*, ac Awen yn *Titrwm*, fel cymeriadau unig iawn. Dyma a welwn yng nghymeriad Sera yn y stori fer 'Cysga Di', wrth inni gael darlun ohoni'n eistedd mewn caffi ar ei phen ei hun, gan deimlo unigrwydd mawr o weld yr un rhai a arferai fod yno, ac yn eu mysg, dynes ifanc gyda chwech o blant. Â'r stori yn ei blaen wrth iddi gynnig gwarchod baban a bachgen ifanc i'r ddynes hon, er mwyn cynnig help llaw. Mae hi'n cael boddhad mawr o'r cyfle, ond yn anghofio dychwelyd y ddau mewn amser i'w mam, nes achosi iddi hithau boeni'n ofnadwy am ei phlant a chwestiynu beth ar y ddaear a ddaeth dros ei phen hi'n rhoi ei phlant i ferch ddieithr am y prynhawn. Fe ddaw'r unigrwydd yn ei ôl yn fuan wedi i Sera orfod dychwelyd y plant i'r fam. Mae'n ei chymharu gyda'r cymeriad Rhiannon yn y Mabinogi;

‘Ar sedd y parc y p’nawn Sul hwnnw, eisteddai fel un na wyddai beth i’w wneud gyda’i hun. Dim ond disgwyl, fel y disgwyliodd Rhiannon gynt, am fod ynddi reddf nad oedd modd ei diwallu.’⁴⁶

Credir bod y stori fer hon wedi bod yn ysbrydoliaeth ac yn gychwyn ar un o nofelau Angharad Tomos. Un mlynedd ar bymtheg yn ddiweddarach fe gyhoeddodd nofel o’r enw *Titrwm*: nofel a oedd yn ymdrin â rôl y fam a beichiogrwydd. Cawn ein cyflwyno i ferch feichiog fud a byddar sydd yn siarad gyda’r baban yn ei chroth gan rannu rhai o gyfrinachau bywyd gydag ef.

Mae yma ymgais felly i geisio ymlwybro oddi ar y testun cenedlaetholdeb wrth iddi dorri tir newydd o fewn ei llenyddiaeth gan drafod rôl y ferch feichiog. Efallai iddi felly dderbyn cyngor un o gymeriadau ei straeon, sef y darlithydd yn y stori ‘Brwydro’ gan iddo ddatgan wrth y cymeriad Dewi Wyn mai diflas fyddai ysgrifennu a thraethu am yr un testun dro ar ôl tro.

Awdures arall a ddilynai thema’r ferch feichiog oedd Menna Elfyn, hithau yn ymlwybro oddi ar y testun cenedlaetholdeb hefyd, yn amlach nag Angharad Tomos efallai. Yn 1977, fe enillodd wobwr yn Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam am ei chyfrol o gerddi a gafodd ei chyhoeddi flwyddyn yn ddiweddarach o dan yr enw *Stafelloedd Aros*. Mae ail ran y gyfrol hon yn sôn am brofiad merch ifanc yn colli plentyn, a’r galar a ddaw i’w rhan. Gwelir llais y fenyw yn gryf yn y gyfrol hon fel a welwyd yn y stori fer ‘Cysga Di’ gan Angharad Tomos.

Pletha’r thema cenedlaetholdeb yn daclus i un o gerddi Menna Elfyn yma, wrth iddi drafod yn ei cherdd ‘Colli Cymro’, y tristwch o golli baban, ac yntau’n Gymro. ‘Ni allwn fforddio colli

---

⁴⁶ Ibid.

Cymro'⁴⁷ yw'r llinell gyntaf yn y gerdd hon, ac fe â yn ei blaen i ddweud na chafwyd y cyfle i ddysgu iddo am gyfiawnder, tegwch ac etifeddiaeth. Mae'n rhestru'r digwyddiadau hanesyddol yn nyfodol yr iaith, o'r protestiadau dringo mastiau teledu Blaenplwyf, Nebo a Winterhill i addysg Gymraeg, a dyfodol y byd gwaith a thai i'r ifainc. Mae colli Cymry yn golled enfawr i'n gwlad a'n hiaith ac mae'n bwysig ein bod yn gwarchod ein gilydd er mwyn sicrhau dyfodol i Gymru a'r Gymraeg.

Tra y bu i Angharad Tomos a Menna Elfyn ymlwybro ychydig oddi ar y testun cenedlaetholdeb, fe welir bod Meg Elis wedi parhau i ddilyn y thema gyda'i straeon yn ei chyfrol *Carchar* a gyhoeddwyd yn 1978. Straeon sydd yma sy'n chwarae ar y gair carchar. Nid yw'r straeon o reidrwydd am fywyd carchar bob amser ond fe welwn i'r awdures geisio argyhoeddi bod mwy nag un ystyr i garchar, a bod modd i ni gael ein carcharu gan gonfensiwn neu henaint neu y Gymru sydd ohoni heddiw.

Daw'r stori gyntaf yn y gyfrol, sef 'Y Gyrrwr', â rhyw atgof i mi o gychwyn un o straeon Angharad Tomos. Ymdebyga i ddechrau *Si Hei Lwli* wrth i ni gael ein tywys ar daith mewn car. Teithio er mwyn ymosod ar orsaf drosglwyddo sianeli teledu y mae'r cymeriad dan sylw. Yn y gyfrol hon y gwelaf y tebygrwydd mwyaf yng ngwaith Angharad Tomos a Meg Elis, o ran yr arddull naturiol Gymreig, ac o ran safbwyntiau a sut y bu i brofiadau'r ddwy ddod yn elfen fawr o'u gwaith. Disgrifir cymeriad Dilys, sydd ar fin ymgymryd â'i gweithred gyntaf o ran protestio, lle y mae hi i dorri mewn i ystafell yn yr orsaf drosglwyddo. Darlunnir cymeriad petrusgar ac ofnus sydd ar fin ymgyrchu dros ei chredoau.

---

⁴⁷ Menna Elfyn, *Stafelloedd Aros* (Llandysul, 1978) t.42.

‘Dilys? Mae arni hi ofn - mae hi mor dawel. Ei gweithred ddifrifol gyntaf, felly mae hynny’n naturiol, debyg. Ond fydd hi ddim ar ei phen ei hun – rydan ni wedi trefnu i dorri i mewn i’r un ystafell, felly mi fydda’i efo hi. A hyd yn oed petae ni’n cael ein cadw i mewn wedyn, mi fyddwn ni’n cael ein hanfon i’r un lle, felly fydd dim rhaid iddi boeni...’⁴⁸

Cawn ein cyflwyno i gymeriad arall sydd ar fin ymgyrchu yn ogystal, ac fe welwn farn bersonol yr awdures ei hun wedi ei chynnwys yn gain ym myfyrdodau y cymeriadau.

‘Mi fydd o’n gwneud rhywbeth gwerth chweil rŵan, sut bynnag. Mi wêl o’r gwahaniaeth wedyn. Gobeithio na chaiff o ormod o sioc, na wnaiff y peth ei atal o rhag gweithredu eto. Mae gweithredwyr yn brin, fedrwn ni ddim fforddio colli’r un.’⁴⁹

Yn yr un modd ag y dywedodd Menna Elfyn yn ei cherdd ‘Colli Cymro’, fod y Cymry yn brin, cawn safbwynt tebyg yma gan Meg Elis wrth iddi ddatgan fod ‘gweithredwyr yn brin’.

Mae’r ddwy awdures felly yn datgelu pa mor brin ydi hi nid yn unig i ddod o hyd i Gymro Cymraeg, ond i ddod o hyd i Gymro a fyddai’n fodlon gweithredu dros ei wlad a’i iaith.

Cawn argraff hefyd fod yr awdures yn siomedig nad oes mwy o bobl yn gweithredu. Mae yma ddicter yn y monalog;

‘Cymaint o waith i’w wneud, a dim digon o bobl i’w wneud o. Pam na fedran nhw weld, pam na fedran nhw ddallt? Ffylliaid dwl yn ein trefi a’n pentrefi ni, yn byw eu bywydau yn “naturiol” yng Nghymru, yn siarad Cymraeg, y rhan fwyaf ohonyn nhw, ond eto, tydyn nhw ddim yn gweld yr iaith yn marw. A ffylliaid gwaeth yn ein colegau ni – mae llawer ohonyn nhw yn gwybod, ond tydyn nhw’n gwneud dim, dim byd. Mi fydda’i yn teimlo fel gafaél ynddyn nhw, eu sgytio nhw nes bydd eu dannedd yn clecian.

---

⁴⁸ Meg Elis, *Carchar* (Talybont, 1978) t.8.

⁴⁹ Ibid., t.9.

*Gwnewch rywbeth, y ffyliaid dall, diog, difater – gwnewch rywbeth, gweithredwch – mae’r iaith
Gymraeg yn marw o’ch blaenau chi, pam na symudwch chi o’ch bywydau braf i’w hachub hi?’⁵⁰*

Unwaith eto fe deimlaf fod yma arddull bropaganda, neu elfen o berswâd, sy’n nodweddiadol iawn o weithiau Angharad Tomos ar adegau. Ysgrifennu er mwyn denu mwy o Gymru i weithredu. Gellid dadlau wrth gwrs y byddai’r math hwn o ysgrifennu yn cythruddo rhai gan nad ydyw hi bellach mor hawdd i bobl ymgyrchu heb aberthu eu gyrfa a’u llwybr mewn bywyd. Rhaid cofio wrth gwrs mai dim ond wyth ar hugain oedd yr awdures pan ysgrifennodd y gyfrol hon, sy’n rhoi safbwynt rhywun ifanc, ac annibynnol sydd yn dal i ddod i adnabod ei hun efallai. Bellach mae propaganda o’r fath yn rhoi rhywun mewn safle anodd gan fod gofyn aberthu popeth, ac nid yw hynny yn rhywbeth sydd yn hawdd gan fod swyddi llawn amser yn bethau mor brin erbyn hyn, a llawer un o’r farn bod ffyrdd eraill o sicrhau dyfodol a bywoliaeth i’r iaith; ffyrdd llai bygythiol, fel cychwyn sgwrs yn Gymraeg neu ofyn am gael llenwi ffurflen drwy gyfrwng y Gymraeg; mae’r pethau bychain bob amser yn cyfrif. Wedi dweud hynny, mae, wrth gwrs, yn pigo cydwybod ac yn tanio’r angerdd yng nghalonau rhai o’r Cymry gan wneud iddynt eisiau gweithredu a pharhau i wneud rhywbeth dros yr iaith yn hytrach na byw bywyd cyffredin heb boeni dim am ddyfodol yr iaith, a’r ffaith ei bod hi’n dirywio.

Gwelir i’r awdures bwyntio bys at y papurau Saesneg gan iddynt ddwyn perswâd ar ein Cymry ni.

‘O, wrth gwrs mi fydd yna wylltio, yn enwedig efo’r papura Saesneg yn dweud wrthyn nhw be i’w deimlo, sut i ymateb i ni – ond mi fydd rhywbeth fel y weithred yma yn eu deffro nhw – rhai ohonyn nhw, o leia.’⁵¹

---

⁵⁰ Ibid., t.9.

Maent yn plannu hedyn ym mhennau'r diniwed fel eu bod yn tybio mai nhw, y bobl papurau newydd, sydd yn iawn ac mai trafferth ddiangen yw'r gweithredu hyn gan aelodau Cymdeithas yr Iaith.

Myfyrion y mae cymeriad y stori hon, myfyrion ar y ffaith ei bod ar fin ymgymryd â'i gweithred gyntaf dros ei gwlad. Meddylia am ei rhieni, ac mae'n cwestiynu a fyddent yn ei deall, ynteu am eu perswadio hi i beidio ag ymgyrchu. Dywed eu bod wedi ceisio droeon i'w harbed rhag gwneud. Mae'r darn hwn yn fy atgoffa o fywyd yr awdures Angharad Tomos, gan iddi hithau gael ei pherswadio i beidio ag ymgyrchu, mae'n debyg. Unwaith y profodd Angharad Tomos y rhyddid o fyw yn annibynnol ym Mhrifysgol Aberystwyth, fe benderfynodd ymgyrchu am y tro cyntaf gan arwain iddi adael y brifysgol er mwyn ymuno â Chymdeithas yr Iaith. Y mae'n debyg felly i Meg Elis hefyd deimlo rhyw ryddid i allu ymgyrchu unwaith y mynychodd hithau'r brifysgol.

O ydyn, mae nhw [sic] wedi trio – sôn am fy ngradd a gweithredu *ar ôl* yr arholiadau; wedyn, wedyn o hyd. Na. Be ydi'r ots am arholiadau a gwaith coleg i gyd? Brwydro sy'n bwysig wn i ddim sut mae pobl yn medru aros wrth eu desgiau, yn eu swyddi, a gweld y driniaeth y mae'r iaith yn ei chael. Fedran nhw ddim teimlo? Beth sydd wedi digwydd iddyn nhw? Wedi marw y mae nhw i gyd, bob un ohonyn nhw – wedi marw, ond dal i gerdded o gwmpas. Ond yr ydw i'n fyw, ac yr ydw i'n rhydd. Yn rhydd i weithredu ac i falu'r gragen farw sydd o'u cwmpas nhw. Malu'r holl Seisnigrwydd sydd o'n cwmpas ni.⁵²

Mae Meg Elis drwy'r cymeriadau yn ei straeon yn yngan ei phryder a'i hofnau ynglŷn â dyfodol yr iaith, ac mae ofn arni y bydd nifer o'r bobl ifanc sydd yn ymgyrchu yn dueddol o

---

⁵¹ Ibid., t.9.

⁵² Ibid., t.10.

anghofio am hynny wedi dyddiau'r coleg. Cawn ein cludo i adeg y tynnu arwyddion Saesneg, a chawn ddarlun o gymeriad sydd yn frwd iawn dros yr hyn y mae hi'n ei gredu, un sydd yn dangos casineb mawr tuag at bethau Seisnigaidd megis baner y Deyrnas Unedig. Er bod y cymeriad yn gwybod yn iawn beth fydd sgil effeithiau'r drosedd y mae hi am ei chyflawni, mae hi'n dal i sefyll yn gadarn am ei bod hi'n credu'n gryf yn yr hyn y mae hi'n ei wneud.

Ond mi wn pam fy mod yn ei wneud o. Dros yr iaith, yr iaith y bum i'n rhy dawel drosti yn rhy hir.⁵³

Mae'r pedair stori sydd i ddilyn yn y gyfrol hon yn straeon sy'n deillio o sgil effeithiau Meg Elis yn cael ei chaethiwo mewn carchar. Er bod y cymeriadau yn wahanol yn y straeon hyn oll, yr un yw'r sgil effeithiau. Yn y stori 'Mynd i Mewn' trafodir yr holl boenyddio dros beth ddigwyddith i'w heiddo, a'i theulu, tra bod y stori fer 'Adroddiad' yn rhoi darlun i ni o fywyd carchar, a'i bod yn cenfigennu dros y rhai a gaiff adael, gan fynd allan i fyd go iawn unwaith eto, a chael gwisgo eu dillad eu hunain. 'Dianc' yw'r stori nesaf lle y mae'n trafod yn syml gymeriad yn dianc o'r carchar, ac yn cael ei digalonni'n fawr wrth weld ei chariad gyda merch arall. Mae'r stori 'Caethiwed' wedyn ar yr un thema o fod yn gaeth o fewn muriau'r carchar, ac yna 'Rhyddid' yn cloi'r gyfrol trwy ddiwedd glo hapus o gael gadael y carchar a gweld mynyddoedd Cymru unwaith eto. Y mae yma naws debyg iawn i *Yma o hyd* gan Angharad Tomos, wrth i'r ddwy awdures ysgrifennu o brofiad, a'r profiad hwnnw yn un dychrynlyd o fod yn gaeth mewn carchar, ond am resymau a fu'n agos iawn at galonnau'r ddwy.

---

⁵³ Ibid., t.17

Yn y flwyddyn 1979 fe aeth Angharad Tomos yn ei blaen i ysgrifennu ar ffurf ysgrif, neu gasgliad o fyfyrddau. Ymddangosodd 'Tu hwnt i furiau carchar' yn y cylchgrawn *Gwreichion*, ac mae'n gofnod o'i chyfnod yng Ngharchar Risley. Mae'r themâu yn ymdebygu i'r rhai a welwn yn y gweithiau a gyhoeddodd yn ystod yr 80au cynnar sef 'Rwy'n gweld yr haul' (1981) ac *Yma o hyd* (1985). Mae yma symud unwaith eto o'r testun cenedlaetholdeb wrth iddi droi at Gristnogaeth, unigrwydd, caethiwed carchar a chariad. Flwyddyn yn ddiweddarach fe ysgrifennodd gyfres o straeon eraill o dan y thema 'Colli'. Ymddangosodd yn *Yr Awen: Eisteddfod Ryng-golegol Abertawe 1980*. Roedd yn cystadlu o dan y ffugenw 'Gwynt o'r hen Ben-gwern' sydd yn arwyddocaol iawn wrth ddilyn ei ystyr. Tybier i'r enw fod yn ymadrodd i ddisgrifio gwynt o'r dwyrain ac mai un o lysoedd y Brenin Cynddylan yw'r Pengwern y cyfeirir ato. Llys yn ardal yr Amwythig ydoedd hwn, a gafodd ei ddinistrio gan y Saeson. Mae'n ymadrodd sy'n cyfleu colled bersonol, deuluol a cholled ddiwylliannol, sydd fel yr hyn a welwn yn y straeon hyn. Mae hefyd yn ffugenw arwyddocaol iawn gan fod yr awdures yn amlwg wedi ei hysbrydoli gan stori Cynddylan, ac mae i Heledd, chwaer Cynddylan, le yn rhai o'i straeon hithau fel y gwelwn yn *Titrwm* yn nes ymlaen yn ei gyrfa lenyddol. Mae'r straeon cyntaf yn y gyfres hon yn dilyn hanes y cymeriad Mari o'i phlentyndod hyd at ei henaint, tra bo'r ddwy stori arall yn trafod gwleidyddiaeth a'r iaith. Mae brwydr yr iaith yn ganolbwynt mawr i'r ddwy stori olaf yn ogystal â'r ymdriniaeth o golli rhywun agos. Fe ymdebyga 'Colli III' i nofel gyntaf Meg Elis, *I'r Gad*, oherwydd fe welwn elfen o Gymreictod a chenedlaetholdeb yma gan i'r stori drafod dyddiau coleg a sôn am brotestio. Cawn ddarlun o fam yn poeni bod ei mab yn y carchar am achosi anhrefn o fod mewn protest.

'Doedd hi a Derwyn ddim wedi bod yn genedlaetholwyr erioed 'chwaith – wedi dod yn sigl y plant rywsut...wedi perthyn i'r Blaid ers dyddiau Coleg wrth gwrs, ond heb fod a fawr ddim i'w ddweud wrth wleidyddiaeth. Erbyn hyn, er mwyn cefnogi'r plant os nad er mwyn dim arall, ceisiai wneud rhyw bethau bach yn ei ffordd ei hun – llenwi'i sieciau yn Gymraeg, ateb y ffôn yn Gymraeg, gofyn yn Gymraeg yn gyntaf mewn siopau. 'Doedd o ddim llawer, ond ni allai brotestio'n gyhoeddus. Aeth i gyfarfod croesawu Ffred Ffrancis allan o garchar a gynhaliwyd yn y dref beth amser yn ôl. Rhys a'i perswadiodd, ac 'roedd hi'n tosturio wrth y cr'adur...dwy flynedd ...bechod o beth. 'Doedd ei chwaer ddim wedi torri gair gyda hi ers iddi glywed fod Rhys wedi mynychu'i brotest gyntaf. Ond dyna fo, 'roedd ei gŵr hi ar y fainc. Meddyliai o bryd i'w gilydd beth barodd i'w phlant hi gymryd y llwybr hwn – awyrgylch y cyfnod yn fwy na thebyg.'⁵⁴

Efallai bod yma adlewyrchiad o Angharad Tomos ei hun wrth iddi drafod y boen meddwl sydd ar y fam wedi i'w mab fynychu protest a chael ei garcharu, yn union fel y gwnaeth hithau yn ei hieuenctid. Mae'n bur debyg fod rhieni Angharad Tomos hefyd wedi meddwl cryn dipyn am beth a achosodd i'w merch gymryd y llwybr hwnnw gan ymgyrchu dros ei gwlad a'i hiaith.

Yn y stori hon hefyd mae yno gyfeiriad at yr ymgyrch i sefydlu sianel deledu Gymraeg.

A dyna Gwyn yn Llundain yn eistedd ar draws lôn – dros beth? Sianel Gymraeg meddai o. 'Roedd ganddyn' nhw ddyfalbarhad, bu'r ymgyrch hon ar y gweill ers dros bum mlynedd.⁵⁵

Mae'n debyg mai adlewyrchiad o'r awdures sydd yma unwaith eto, gan iddi ddyfalbarhau ynghyd â llawer o rai eraill a ymgyrchodd yr un mor frwd â hithau dros sefydlu'r sianel Gymraeg.

---

⁵⁴ Angharad Tomos, 'Colli', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

⁵⁵ Ibid.

Mae'r stori 'Colli IV' yn bennaf yn trafod henaint a'r unigrwydd a ddaw i ran rywun wrth golli rhywun a oedd mor agos atoch. Hanes y cymeriad Mari a gawn yma, wedi iddi golli ei gŵr, Derwyn. Mae hi bellach yn ei hwythdegau erbyn y stori hon. Wedi ei blethu gyda'r themâu o unigrwydd a henaint ceir hefyd y thema o golli iaith a cholli cenedl.

'Pan oedd yr holl sôn am golli iaith, 'doedd neb yn amgyffred mewn gwirionedd beth a olygai. 'Roedd gan bawb ei ofnau - mwy a mwy o Saeson yn dod a mwy o dai'n cael eu gwerthu. Yna y llosgwyd y tai haf yna; pawb yn meddwl y byddai 'na fomio cyn diwedd, neu os nad bomio, andros o 'sgarmes fawr - 'guerillas yn Eryri a'r math yna o beth. Ond i bopeth orffen fel y gwnaeth...Cofiai'r flwyddyn ddychrynlyd honno, '79 - colli Senedd, colli etholiadau, colli sianel. Dyna fu'r trobwynt gredai Mari - daeth y glec honno fel bom os na ddaeth dim arall - 'Na, chewch chi ddim sianel,' a dyna'r Brawd Mawr wedi rhoi'i droed i lawr. Mi fuo 'na bron i flwyddyn o ddangos dannedd - yr holl enwau a gasglwyd, yr holl achosion llys a ralïau. Ac wedyn daeth y ddeddfwriaeth a gwawriodd ar bawb yn sydyn na fyddai Cymru byth yn cael sianel Gymraeg ac na fu ganddyn' Nhw mo'r bwriad lleiaf erioed o'i rhoi. Yna fe gaewyd y ffatrioedd 'na un ar ôl y llall a neb fel 'tae o'n amgyffred yr hyn oedd yn digwydd. "Wnawn nhw byth eu cau' meddai pawb, ac yn sydyn 'roedden' Nhw'n gwneud. Bu streiciau, digon ohonynt, byddai wedi bod yn haws tynnu sylw sffincs. Yna'r Blaid yn chwythu'i phlwc a Chymdeithas yr Iaith yn y diwedd yn rhyw lithro i ebargofiant...pethau bach yn digwydd, llai o grant i lyfrau a'r ysgolion gwledig yn cau. Rhoddwyd y gorau i gyhoeddi'r 'Cymro' ac yn dymhorol y gwelwyd 'Y Faner'.⁵⁶

Yma fe sonnir am golli mewn mwy nag un ffordd. Un peth yn arwain at y llall, drwy laesu dwylo a gadael i'r iaith farw o'n blaenau y bydd cenedl hefyd yn cael ei cholli. Unwaith eto fe sonnir yma am y tai haf fel y gwnaed yn y stori fer 'Brwydro'. Fe ddatgelir y tristwch a'r digalondid o beidio â chael sianel deledu Gymraeg ac fe wêl rhywun y dirywiad yn niwylliant Cymru wrth i ffatrioedd gael eu cau. Sonia am y trobwynt mawr hwnnw a roddodd gyllell yng nghalonau'r Cymry; sef y Refferendwm ar Fawrth y 1af 1979. Pleidleisiodd 58.8% o bobl yn y Refferendwm Datganoli i Gymru, ond dim ond 11.8% o'r etholfraint a bleidleisiodd dros

---

⁵⁶ Ibid.

ddatganoli a 46.5% yn erbyn. Mae'n amlwg i hyn gael cryn effaith ar nid yn unig y Cymry ond ar unigolion megis Angharad Tomos a Meg Elis. Sonia Angharad Tomos am y digwyddiad penodol hwnnw ac i'r adeg fod yn un 'dychrynlyd'.⁵⁷ Yn sicr roedd y cyfan yn siom fawr iddynt a'r holl waith caled i'w weld yn ofer. Tybed a'i dyma pam y bu i Meg Elis gilio ffwrdd o'i hysgrifennu mor gynnar? Mae'n bur debyg bod digwyddiad o'r fath wedi bod yn ysgytwad i holl genedlaetholwyr y wlad, ac efallai fod Meg Elis hefyd wedi teimlo siom fawr, a rhyw anobaith yn dilyn hyn.

Ceir pwyslais yn y straeon hyn gan Angharad Tomos, ar y ffaith ein bod ni'r Cymry yn rhy ddiniwed i weld yr hyn sydd yn digwydd o fewn ein gwlad a bod pwerau'r llywodraeth yn Llundain yn llawer rhy bwerus i wlad mor fychan. Pwysleisio a wna'r awdures fod y pethau bach yn troi'n bethau mawr, un peth yn arwain at y llall, ac felly colli iaith yn arwain at golli cenedl. Mae hi'n gobeithio am newid cyn i bethau fynd yn rhy hwyr. Teimlaf fod arddull y genedlaetholwraig a'r ymgyrchwraig i'w gweld yn amlwg yn rhai o'i darnau cynharaf gan iddi leisio ei barn ei hun drwy lygaid cymeriadau eraill. Credaf hefyd iddi geisio dilyn arddull wahanol yn y ddwy stori gyntaf o'r gyfres 'Colli' wrth inni weld mwy ar ddychymyg a chrefft yr awdures yn y rhan yma.

---

⁵⁷ Ibid.

Pennod 2

Gweithiau'r awduresau yn y cyfnod 1981 – 1991

Yn y flwyddyn 1981 fe gyhoeddodd Angharad Tomos gyfrol arall o'r enw *Rwy'n gweld yr haul*. Roedd Angharad yn y brifysgol ar y pryd. Ei diddordeb yn y gymdeithas sydd yn ei hysgogi i lenyddda ac mae'n parhau i wneud hynny ar ffurf ysgrif unwaith yn rhagor. Cawn yma gasgliad o chwe ysgrif ar y thema caethiwed. Daeth y gyfrol yn fuddugol yng Nghystadleuaeth y Fedal Lenyddiaeth yn Eisteddfod Genedlaethol Urdd Gobaith Cymru, Dyffryn Teifi a'r Cylch. Tynnu ar ei phrofiadau ei hun a wna'r awdures gan iddi ysgrifennu'r gyfrol yn dilyn tri mis o garchar am ei gweithredoedd dros yr iaith.

Nid pawb o aelodau'r Urdd sydd yn gweld y Rhestr Testunau am y tro cyntaf mewn carchar ond dyna a ddigwyddodd i Angharad Thomas, enillydd y Fedal Lenyddiaeth. Fe'i dedfrydwyd i dri mis o gaethiwed yng ngharchar Holloway yn Llundain am beintio sloganau ar gofgolofn Nelson yn Sgwâr Trafalgar. Nid yw'n rhyfedd iddi ddewis 'Caethiwed' fel thema i'w chasgliad buddugol, *Rwy'n gweld yr Haul*, sy'n disgrifio caethiwed plentyndod, crefydd, pechod, carchar a mynegiant.⁵⁸

Roedd dylanwad digwyddiadau cymdeithasol yn fwy amlwg yng ngwaith yr awdures nag unrhyw lenor arall ar y pryd. Cyfrol am gaethiwed sydd yma er i'r teitl awgrymu gobaith. Cawn glywed am gaethiwed ieuenctid ar ffurf dyddiadur. Dyma yn ôl Angharad Tomos, beth yw diben cadw dyddiadur;

---

⁵⁸ <http://www.urdd.org/adran.php?tud=348&uwch=18> (cyrchwyd 01/08/13)

‘Cadw atgofion dyna’i gyd. Does dim rhaid iddyn nhw fod yn arbennig o gynhyrfus neu gofiadwy - i neb ond y chi eich hun. Cerrig milltir ar daith bywyd ydynt, ond mor ddiolchgar ydym ein bod wedi eu cadw.’

59

Mae ffurf y dyddiadur felly yn addas iawn yma gan iddi dynnu ar ei phrofiadau ei hun trwy lygaid cymeriad dychmygol. Trwy ddilyn ffurf y dyddiadur mae ganddi’r rhwydd hynt i gyfeirio yn ôl at ei hatgofion, fel y gwna’r cymeriad yn y gyfrol hon. Sonnir yn yr ysgrif am gaethiwed yr ysgol ac y byddai’n well ganddi hithau fod yn ddiwaith na bod yno. Yma cawn ragflas o’r hyn sydd i ddod yn ddiweddarach yn ei nofel *Hen fyd hurt* (1982) wrth iddi ymhelaethu ar y profiadau a ddaw i ran person diwaith.

Mae’r nofel *Hen fyd hurt* yn un sy’n olrhain bywyd merch ddi-waith wedi iddi adael y coleg. Ceir cyfeiriad cyson at argyfwng yr iaith a Llywelyn ap Gruffydd drwy gydol y nofel. Mae yma gyffwrdd ar y testun marwolaeth ac unigedd hefyd fel sydd wedi cael ei weld eisoes yn ei gweithiau. Mae’r diflastod o fod yn ddi-waith yn ysgogi’r meddyliau negyddol hyn ac fe geir darlun o gymeriad unig a thrist heb fawr ddim i edrych ymlaen ato o ddydd i ddydd.

Y peth cyntaf a wnaif ar ôl deffro yw ceisio mynd yn ôl i gyssgu. ‘Roedd hi’n braf cysgu, yr oedd fel petawn wedi marw. Byddai’n braf cael marw - gwneud dim heb fod yn ymwybodol o hynny. Gorweddaf am hir a’m llygaid ynghau yn ceisio adennill meddwdod hyfryd cwsg. Ond yn hwyr neu’n hwyrach bydd yn rhaid i mi wynebu’r ffaith fy mod bellach ar ddihun. Cyn gynted â ’mod wedi agor fy llygaid, neidia’r byd i mewn i ’mhen. Daw streips pinc a gwyn y wal i mewn drwy fy llygaid. Treiddia arogl swrth y gwely i mewn drwy fy nhrwyn. Tipia sŵn y cloc i mewn i’r clustiau. Gallaf ddweud sut ddiwrnod ydyw yn ystod ei eiliadau cyntaf. Diwrnod dim byd, fel arfer - dim haul, dim gwynt, dim glaw nac eira. Dim ond cymylau llwyd oer.’⁶⁰

⁵⁹ Angharad Tomos, ‘Mae gan bob un ohonom atgofion gwerth eu cofnodi’, *Yr Herald*, (7 Ionawr 1995), t.2.

⁶⁰ Angharad Tomos, *Hen fyd hurt*, (Ceredigion, 1982) t.12.

Gwelwn ddefnydd o gamsyniad teimladol (*pathetic fallacy*) yma wrth i'r llinell olaf greu darlun tywyll o fywyd, a'r tywydd yn cydymdeimlo gyda'r ferch. Erbyn canol y nofel mae'r cymeriad yn dioddef o'r felan neu iselder ysbryd ac yn treulio cyfnod yn yr ysbyty meddwl. Mae yma olygfa lle y mae'r cymeriad yn darlunio llun tŷ fel rhan o weithgareddau therapi seicolegol. Yn y man yma y daw ei gwybodaeth o'r iaith Gymraeg a'i llenyddiaeth i'r amlwg, er iddi fod yn dioddef o salwch meddyliol, mi roedd hi'n dal i gofio'r pethau pwysig.

Cofiwn fel yr oedd y tŷ yn beth pwysig iawn ym marddoniaeth Beirdd yr Uchelwyr. 'Perchentyaeth' y'i gelwid a molai'r beirdd dai eu harglwyddi gan eu disgrifio yn hynod fanwl. Cofiwn fel yr oedd y tŷ hefyd yn un o'r symbolau pwysicaf yng ngwaith Waldo,

Yn y tŷ mae perl nas câi...

Yn y tŷ mae Gwlad...

Yn y tŷ, lle clymir clod

Bardd a beirdd oedd cyn ein bod.

Teimlais wefr yn fy nghynhesu. Oeddwn, roeddwn yn dal i gofio. Ni allai neb gymryd fy nghof oddi arnaf.⁶¹

Daw llais Miss Jackson i dorri ar ei myfyrdodau gan ddibrisio'r tŷ hwnnw yr oedd hi wedi ei greu. Tŷ gyda chymaint mwy o ystyr a chefnidir iddo na'r tŷ arferol yr oedd Miss Jackson wedi'i gymryd yn ganiataol oedd o.

Os na allant gymryd fy nghof oddi arnaf, gallant ddod yn o agos at wneud hynny.

Gwêl [sic] fel y maent yn rhwygo dy freuddwydion meddai'r llais.

*Treiddiant i gilfachau diarffordd. Nid oes ganddynt amgyffred o'n traddodiad a'n diwylliant.*⁶²

---

⁶¹ Ibid., t.26.

Llais Llywelyn ein Llyw Olaf a glywn yn siarad gyda hi, ac yntau'n rhoi rhyw arweiniad a chysur iddi drwy'r cyfnod anodd hwnnw yn ei bywyd.

Â yn ei blaen i sôn am ba mor ddiflas oedd ei bywyd hi, a'i bod yn ei gweld ei hun yn ymdebygu i bysgodyn mewn powlen. Yr un sylwedd oedd i'w bywyd ag a oedd i fywyd y pysgodyn.

Roeddwn i fel y 'Sgodyn, mewn powlen wydr o fyd, yn gwyllo'r byd o'r tu allan ac yn ysu am fod yn rhan ohono. Rhyw feddyliau felly âi drwy fy meddwl wrth i mi syllu ar y 'Sgodyn.⁶³

Darlun o fywyd person ifanc diwaith sydd yma, a honno yn prysur golli ei bryd ar fywyd. Mae wedi diflasu'n llwyr ar yr un drefn arferol bob dydd, ac yn awchu am fywyd llawn cyffro. Mae'n cyferbynnu'n llwyr gyda bywydau cymeriadau ei nofelau blaenorol sydd byth a beunydd mewn rhyw ymgyrch ac yn mwynhau'r cyffro a'r risg a ddaw o fod yn rhan o brotestiadau a gweithredoedd o'r fath.

Gwelaf adlais o waith cynnar Meg Elis yma wrth iddi hithau hefyd drafod sut y bu hi'n rhan ymgyrchol o Gymdeithas yr Iaith fe dybiaf.

Fore Mercher, canfûm le da ar gornel Maes y dref i ddechrau dosbarthu. Yr oeddwn ymhell o fod yn sicr mai dyma ddymuniad y Llyw. 'Taflen i chi' meddwn wrth y person cyntaf, a chipiwyd hi o'm llaw. 'Taflen i chi' ac fe'i gwthiwyd i boced. 'Taflen...' ac fe'i hanwybyddwyd.

'Ga'i roi un o'r rhain i chi?' meddwn gan ei rhoi yn llaw rhyw lanc. Aeth yntau yn ei flaen ychydig lathenni cyn gwasgu'r daflen a'i lluchio'n ôl ataf.

---

⁶² Ibid., t.26.

⁶³ Ibid., t.30.

'Blydi Welsh Nash!' gwaeddodd arnaf.

Nid fel hyn ddylai hi fod o gwbl. Ond dyma'r gwaith a roddodd y cenedlaetholwyr i mi i'w wneud, ac fe wyddent hwy fwy am y materion hyn na mi.⁶⁴

Ymdebyga'r darn hwn i'r nofel *I'r Gad*, gan Meg Elis, lle yr oedd hithau hefyd yn trafod y ffaith nad oedd gan bobl ddiddordeb yng Nghymdeithas yr Iaith a'u bod yn eu hanwybyddu'n aml iawn pan fyddent yn dosbarthu pamffledi er mwyn annog mwy i ymgyrchu. Cawn farn y cymeriad ynghylch yr arwisgo yng Nghaernarfon yn 1969 a sut y bu i hynny gorddi nifer o'r Cymry. Sonia yn y prolog i'r nofel hon, iddi gael ei hysgogi i'w hysgrifennu yn dilyn ymweliad y tywysog i dref Caernarfon yn 1982 'i arddangos ei wraig i'r Cofis'.⁶⁵

Mae'n sôn i ffrind iddi fynd i Gaernarfon y diwrnod hwnnw yn ei gwylltineb gan achosi ychydig o helynt yno.

Mi aeth hi i G'narfon a chwistrellu paent ar y cerbyd brenhinol, a chael dirwy am ei thrafferth. Aros adre ddaru mi o flaen y tân yn meddwl be fasa Llywelyn yn ei ddweud wrtha i. Am wn i mai dyna be oedd cnewyllyn y gyfrol hon.⁶⁶

Wrth gwrs roedd 1982 yn flwyddyn pan oedd y Cymry'n dathlu saith can mlynedd ers marwolaeth Llywelyn, ond roedd yno bethau eraill yn cael effaith fawr ar y wlad yn y flwyddyn honno hefyd, gan gynnwys diweithdra. Mae'r hyn a drafoda Angharad Tomos yn y nofel hon felly yn adlewyrchiad o'r hyn a ddigwyddai yng Nghymru yn y cyfnod hwnnw, gan i ni gael ein cyflwyno i gymeriad sydd yn profi effaith diweithdra.

---

⁶⁴ Ibid., t.45.

⁶⁵ Ibid., t.Prolog.

⁶⁶ Ibid., t.Prolog.

‘Bobl Cymru, ydych chi’n teimlo rhywbeth dros eich gwlad? Ydych chi’n teimlo fod yna werth i’n hanes a’n traddodiad ar hyd y blynyddoedd? Ydych chi’n gwybod fod yr hyn sydd ar fin digwydd yn y dref hon heddiw yn mynd i wawdio ein holl hanes? Wyddoch chi beth wnaeth cyndeidiau y dyn yma sydd ar fin dod yma heddiw gyda Llywelyn, gwir dywysog Cymru? Nid yn unig ei ladd ond torri ei ben a’i gario ar bicell hyd strydoedd Llundain i bawb gael ei wawdio. Yn enw Llywelyn, ’rwy’n gofyn i chi beidio ag ail adrodd y gwawd hwnnw!’⁶⁷

Mae yma ddarn sydd yn pigo cydwybod y Cymry gan wneud iddynt gochi mewn cywilydd petaent hyd yn oed yn cysidro cefnogi’r teulu brenhinol. Roedd yno sarhad mawr yn y ffaith nad oedd y rhain yn deall ein traddodiadau ac yn rhan ohonynt. Nid un ohonom ni’r Cymry oeddent ond eto i gyd roeddent yno i reoli ac arwain ein gwlad. Mae’n ceisio darbwylo’r gwrandawyr oedd ar y stryd bod Llywelyn wedi brwydo’n galed fel gwir dywysog i’n gwlad, gan fyw ein traddodiadau a chreu hanes. Mae’r araith yma ar y stryd yn pigo cydwybod y prif gymeriad yn ogystal wrth iddi sefyll yn stond gan syllu ar y plant bach o’i chwmpas a oedd yn barod iawn i chwifio’u baneri plastig yn yr awyr, yn ddiniwed ac yn rhy ifanc i ddeall yr union hanes.

Rhoddodd hynny daw arnaf. Sefais yno’n syllu ar y plant bach yn eu dillad gorau yn chwifio baneri plastig coch, gwyn a glas. Roeddwn yn fud ac ni allwn wneud dim ond teimlo’r gynddaredd yn llosgi ynof fwyfwy a’m gwaed yn berwi. Safwn yno tra’r heidiai pobl i’r Maes. Yr oeddwn yn adnabod sawl wyneb. Dacw nhw Mrs Price a Mrs Edwards yn eu hetiau newydd. Ni wyddwn beth i’w wneud gyda mi fy hun.⁶⁸

Mae ei gwaed yn berwi wrth iddi sylwi ar yr hyn sy’n digwydd o’i chwmpas. Dechreuad adrodd geiriau poblogaidd cerdd Gerallt Lloyd Owen;

---

⁶⁷ Ibid., t.47.

⁶⁸ Ibid., t.47.

*Wylit, wylit, Lywelyn,
Wylit waed pe gwelit hyn. .*⁶⁹

Rhyw ymgais oedd hyn i'w chadw rhag gwallgofi, ond mae'r cyfan yn ormod wrth iddi weld y car, a'r dorf yn ei groesawu a hyd yn oed canu anthem genedlaethol Lloegr. Mae'n teimlo euogrwydd mawr ei bod wedi methu darbwylo'r Cymry a'u cael i ddod ynghyd i frwydro yn erbyn yr hyn a oedd yn digwydd. Roedd hi'n teimlo ei bod wedi 'siomi Llywelyn.'⁷⁰

Cawn ddarlun o ferch ifanc yn gwallgofi, wedi i'w holl feddyliau am dranc yr iaith fynd yn ormod iddi. Ceir cyfeiriad cyson at Lywelyn drwy gydol y nofel wrth iddi dybio beth fyddai ef yn ei wneud yn ei sefyllfa hi a beth âi drwy ei feddwl. Canlyniad y gwallgofrwydd oedd ei bod wedi cael ei rhoi mewn cartref meddwl am gyfnod. Disgrifia'r lleoliad fel lle diflas lle roedd pawb yn gwneud popeth drosach gan nad oeddent yn credu eich bod chi'n ddigon abl i'w wneud drosach eich hunan. Mae'n gwneud pwynt difyr ynghylch tynged pobl sydd yn credu'n gryf dros rywbeth.

'Ond y rhan amlaf, eisteddem ar ein cadeiriau yn syllu ar ddim. Y peth rhyfedd i mi oedd mai mewn seilam y diweddodd y daith. Hen fyd hurt ydi hwn. Os ydych yn credu yn rhywbeth, y maent un ai yn eich lladd, eich carcharu, neu yn eich cloi mewn seilam. Lladd Luther King ddaru nhw, carcharu Waldo, rhoi Solzhenitsyn mewn Seilam. Mae'n amhosibl glynu at egwyddorion a chadw'n fyw neu rhydd am hir iawn yn y byd yma.'⁷¹

Mae'n drist meddwl mai dyma ydi diwedd pob brwydr ac nad ydy hi'n dderbyniol mewn ffordd i ymateb mor gryf i rywbeth. Mae'n debyg mai cael ei labelu fel gwallgofyn neu

---

⁶⁹ Ibid., t.47.

⁷⁰ Ibid., t.53.

⁷¹ Ibid., t.63.

droseddwr y mae rhywun wrth ymateb yn yr un ffordd ag y gwnaeth y cymeriad. Nid yw pobl mewn gwirionedd yn deall oni bai eu bod o'r un meddylfryd â chi.

Unwaith eto roedd yma adlewyrchiad o'r awdures ei hun yn Heulwen, y prif gymeriad, gan i Angharad Tomos ei hun dreulio cyfnod ar y dôl. Gwelwn gymeriad sydd ychydig ar goll ynghylch pa fath o yrfa yr hoffai ei dilyn, ac oherwydd hynny yn ddiwaith. Y brif neges a gawn yma yw bod angen gwneud mwy dros ddyfodol ein gwlad. Mae llais Llywelyn i'w glywed yn glir drwy'r nofel, yn galw arni i weithredu dros Gymru.

Nododd Mennai Baines yn *Pum Awdur Cyfoes* fod Angharad Tomos wedi egluro beth wnaeth ei hysgogi i ysgrifennu'r nofel mewn ailargraffiad o'r llyfr;

'Mewn nodyn ar ddechrau ailargraffiad diweddar o'r llyfr, mae Angharad Tomos yn dweud ei bod hi ei hun wedi colli un cyfle da i brotestio yn erbyn y drefn Brydeinig, ac mae'n awgrymu mai euogrwydd oherwydd hynny a wnaeth iddi ysgrifennu'r llyfr.'⁷²

Mae'n debyg felly i'r trobwynt hwnnw yn 1979, pan gollwyd y cyfle yn y Refferendwm, gael cryn effaith ar yr awdures. Sonia iddi deimlo euogrwydd oherwydd iddi fethu'r cyfle i brotestio, ac mae'n bur debyg mae'r cyfnod tywyll hwn sydd ganddi mewn golwg. Roedd hi'n flwyddyn drychinebus i Gymru ac yn ergyd fawr i'r mudiad cenedlaethol. Yn fuan wedyn, gwelwyd buddugoliaeth Margaret Thatcher yn yr etholiad cyffredinol, a bu hynny fel cwmwl du ar ben bopeth. Dal i obeithio oedd y Cymry, a'r syniad o gael sianel deledu Gymraeg i'w weld mor agos; ond cipiwyd y cyfle hwnnw oddi wrthynt hefyd, gan adael y mudiad yn isel eu hysbryd. Nid oes syndod felly i Heulwen yn *Hen fyd hurt* fod yn berson trist, digalon ac isel ei hysbryd; cwbl gyferbyniol i'r cymeriadau o'i gweithiau blaenorol.

---

⁷² Menna Baines, *Pum Awdur Cyfoes*, (Caerdydd, 1997), t.59.

Roedd y cymeriad yn adlais o'r awdures ei hun, a'i theimladau yn cael eu datgan yn gryf trwyddi hi.

Gwelwn gyferbyniad clir iawn yn nheithl cyfrol nesaf Menna Elfyn o gymharu gyda *Hen fyd hurt*; tra bod *Hen fyd hurt* yn trafod cymeriad tywyll a thruenus, mae *Tro'r haul arno* a gyhoeddwyd yn 1982, yn dod ag elfen o oleuni i ni. Rhyw lygedyn o obaith mae'n debyg yw'r cyfeiriad yn y man yma er mai trafod caethiwed a wna mewn gwirionedd. Gwelir yma hefyd yr agwedd ffeministaidd wrth iddi fynd ati i 'ailddiffinio llenyddiaeth Gymraeg o safbwynt benywaidd.'⁷³ Mae'r themâu ffeministiaeth a chenedlaetholdeb fel petai'n cydblethu'n dda i nifer o gerddi Menna Elfyn, megis y gerdd, 'Gadewch i'n plant fod yn blant os gwelwch yn dda', a ysgrifennwyd i blant y rhai a arestiwyd ar Sul y Blodau, 1979. Bu digwyddiad mawr ar Fawrth y 30ain adeg yr ymgyrch llosgi tai haf. Aeth oddeutu 300 o blismyn i mewn i gartrefi ar hyd a lled Cymru gan gymryd nifer o bobol i'r ddalfa, y rhan fwyaf yn genedlaetholwyr amlwg. Rhyddhawyd y rhan fwyaf heb unrhyw gyhuddiad a chawsant iawndal am eu harestio ar gam. Mae'n debyg fod Menna Elfyn yn ceisio dangos dicter yma tuag at ansensitifrwydd y plismyn trwy amharu ar fywydau plant bach diniwed y wlad.

Gadewch i'n plant
fod yn blant,
os gwelwch yn dda.
Eithr fe fyn
bwciau bo
dreisio'u nosau
gan guro ar ddrysau
a dychryn hawlfreintiau plentyndod.⁷⁴

---

⁷³ Menna Elfyn, *Tro'r haul arno*, (Llandysul, 1982) t.rhagair.

⁷⁴ Ibid., t.16.

Safbwynt y fam a gawn yma, ac i raddau'r genedlaetholwraig, gan iddi bwyntio bys at y rhai a fu'n 'curo ar ddrysau a dychryn hawlfreintiau plentyndod'⁷⁵ yn hytrach nag ar y rhai a fu'n llosgi tai haf.

Mae ei cherdd 'Neges' hefyd yn hynod genedlaetholgar wrth iddi rannu neges gyda'r Cymry i ni fod yn fwy hyderus ynom ein hunain ac i fod ag urddas.

Gwrandewch...Gymry.

Gadewch in [*sic*] ddiflannu
o gramen daear
gydag urddas pobol,
â llafariad dyn ;
nid igian wylo lliprynnod
na'n cefnau at Fur,
ond llafarganu'n swynol ;
sugno'r nos,
nes cysgu
ar fronnau'n hiaith,
yna, diolch,
hyd yn oed
am swc olaf deg
ein hanes.⁷⁶

Rydym ni Gymry wedi bod yn rhy barod erioed i roi'r gorau iddi a derbyn bod yr iaith Saesneg yn goroesi oherwydd hyder parhaol eu pobl a'u hurddas. Rydym ni'r Cymry yn rhy barod i fod yn destun sbort i eraill, fel y dywed Menna Elfyn wrth gloi ei cherdd;

---

⁷⁵ Ibid., t.16.

⁷⁶ Ibid., t.20.

A phe gwnaem
farw yn wirfoddol,
diau y deuai drwy'r awyr
ar y 'NEWS AT TEN'
fel yr eitem ddigri olaf
cyn y 'CLOSE DOWN'.⁷⁷

Cerdd arall yn y gyfrol hon yw 'Wedi'r achos' sydd yn trafod un o ddigwyddiadau

Cymdeithas yr Iaith. Sonnir am gaethiwed unwaith eto a sut y bu colled wedi carcharu dau
aelod gweithredol, Rhodri Williams a Wynfford James, sef gŵr Menna Elfyn. Sonia Menna
Elfyn am y golled trwy greu darlun tywyll o'r bywyd o'i chwmpas;

Tra oeddit ti'n gaeth
fferrodd glannau'r Teifi
mewn anufudd-dod sifil;
a bu farw'r eogiaid
o dorcalon!

Tra oeddit ti'n gaeth
ymfudodd holl adar y cread
o ddiffyg croeso;
a chafodd cathod strae'r plwy
bwl o argyfwng gwacter ystyr!⁷⁸

Dengys y gerdd hon bod Cymdeithas yr Iaith a'r ymgyrchu wedi bod yn rhywbeth agos iawn
at galon Menna Elfyn hefyd. Mae hithau fel Angharad Tomos yn cyfeirio at ddigwyddiadau
penodol ac yn tynnu ar ei phrofiadau wrth ysgrifennu.

Nofel arall sydd wedi cael ei hysgogi'n llawn gan brofiadau yw *Yma o hyd* (1985) gan
Angharad Tomos. Mae'r nofel hon yn ymylu ar fod yn hunangofiant gan iddi fanylu ar ei

---

⁷⁷ Ibid., t.20.

⁷⁸ Ibid., t.22.

phrofiadau ei hun wrth drafod bywyd carchar. Difyr yw gweld bod Angharad Tomos, wedi dewis teitl addas iawn i'w nofel; un sydd hefyd yn deitl ar un o ganeuon enwocaf Dafydd Iwan. Cafodd 'Yma o Hyd' ei rhyddhau fel cân wladgarol gan Dafydd Iwan yn 1981. Mae'n debyg mai'r gwleidydd Dr Gwynfor Evans a roddodd y syniad iddo. Roedd hi'n gân arwyddocaol iawn a gododd ysbryd y cenedlaetholwyr Cymreig yn yr 80au pan oedd ansicrwydd mawr am ddyfodol yr iaith Gymraeg. Mae felly heb os yn deitl arwyddocaol iawn i nofel Angharad Tomos gan iddi hithau ymdrin â'r un thema o fewn y nofel. Mae'r ffaith iddi ddewis teitl arwyddocaol sy'n cyfeirio at genedlaetholwyr Cymreig, yn ymdebygu hefyd i'r hyn a wnaeth Meg Elis, gan iddi hithau ddewis y teitl *I'r Gad*; honno hefyd wedi deillio o gân wladgarol arwyddocaol arall gan Hefin Elis yn 1972. Yn naturiol mae'r teitl *Yma o hyd* yn rhoi rhyw naws obeithiol i'r nofel er mai trafod cyfnod o anobaith y mae'r awdures mewn gwirionedd. Mae yma lygedyn o oleuni a gobaith fel sydd i'w weld yn aml yng ngweithiau'r awdures a hefyd yng ngweithiau Menna Elfyn.

Dechrau'r 1980au y carcharwyd Angharad Tomos ei hun am weithredu ac felly mae'r syniadau o fewn y nofel hon yn rhai a gafodd hi ei hun tra oedd hi'n gaeth rhwng pedair wal. Ar gychwyn y nofel mae yma dipyn o hel meddyliau a sgwrsio gyda hi ei hun gan i'r cymeriad feddwl am yr hyn yr oedd hi wedi ei wneud. Sonia mai dim ond llai na mis yn ôl y bu hi yno o'r blaen. Mae'n myfyrio ar y ffaith iddi gael ei charcharu dros yr iaith ac mor fodlon oedd hi oherwydd ei bod wedi gweithredu o'r diwedd. Ond yn sydyn iawn mae'r balchder hwnnw yn troi'n siomedigaeth gan iddi feddwl am y llythyrau mae hi'n eu derbyn wedi eu cyfeirio at yr 'Arwr'. Er iddynt ddatgan eu cefnogaeth a'u gwerthfawrogiad tuag ati, daw anobaith wrth glywed nad ydynt hwythau yn ddigon dewr i aberthu popeth ac ymgyrchu. Â yn ei blaen i bigo cydwybod y Cymry drwy ddefnydd o gwestiynau rhethregol ac ailadrodd.

Be wnewch chi o hynny, Gymry bach? Rhywun yn y jêl drosoch chi. Yn y jêl! Ych a fi, sut y gallwch chi oddef eich cydwybod ac un o'r un genedl â chi yn y JÊL. DROSOCH CHI. A BE WNEWCH CHI? DIM. D.I.M. Dydach chi ddim gwerth eich achub. A wedyn bydda 'ngwep i ar bosteri i aflonyddu mwy ar gydwybod pawb.⁷⁹

Dictor sydd yma, dictor am fod cynifer yn eistedd nôl gan adael i unigolion ymgyrchu ac aberthu popeth er eu mwyn, ac er mwyn dyfodol y genedl. Â yn ei blaen i sôn am y rhai hynny a ysgrifennai ati, a chynyddu wna'r dictor wrth i rai hyd yn oed grybwyll na fyddai pethau wedi dod i'r sefyllfa yma petai rhywun wedi ymgyrchu flynyddoedd yn ôl.

...y cwbl oedd yn digwydd oedd fod y Cymry'n gwingo mwy a mwy ac yn defnyddio mwy o *Basildon Bond*. "Meddwl amdanoch. Meddwl andros o lot amdanoch - methu gwneud dim, ond meddwl lot." Hon oedd yr orau, "Taswn i 'di gneud be ddaru chi pan on i'n ifanc, fasa dim rhaid i chi fod yn fanna heddiw." Pam ddiawl na fasach chi wedi, ta? Ond ddeudodd neb wrthon ni. Deud? Oedd angen i rywun ddeud wrthoch chi? Oedd angen hen ddyn dros ei ddeg a thrigain i ddeud wrthoch chi ei bod hi'n giami arnon ni? A tasa rhywun wedi ei sbelio fo allan i chi, tasa Glyndŵr ei hun wedi trafferthu i atgyfodi i ddeud wrthoch chi, be fasach chi'n neud? Diawl o ddim. Dwi'n gwbod yn iawn. Dyna pam mae'n rhaid i bobl fel fi ddiodda heddiw.⁸⁰

Chwarae ar deimladau a wna yma mewn gwirionedd, gan 'feddiannu eu breuddwydion a'u troi yn hunllefau.'⁸¹ Gwneud i'r Cymry a'r darllenwyr sylwi ar y ffaith nad oes pobl wedi malio digon i wneud rhywbeth yn hytrach na gadael i bethau ddirywio.

Efallai bod sawl un wedi holi ar hyd y blynyddoedd, pam fod Angharad Tomos mor awyddus i ymgyrchu ac anghofio am ei haddysg a'i gyrfa. Pam difetha'r dyfodol oedd

---

⁷⁹ Angharad Tomos, *Yma o hyd*, t.10.

⁸⁰ Ibid., t.10.

⁸¹ Ibid., t.10.

ganddi o'i blaen? Wel mae yno ateb i raddau yn y nofel hon, gan i'r gweinidog yn y carchar ofyn y cwestiwn mawr, pam?

"Pam ddaru chi?"

"Methu cael hogyn desant i'w briodi."

"Mae 'na ddigon o gwmpas, 'chi." Doedd o rioed yn fy nghymryd o ddifrif? "Teimlo'n rhwystredig oeddech chi?"

"Ia, debyg - yn erbyn yr holl System, yn erbyn yr holl bobl ddrwg yma sy'n ei rhedag hi. Bydol lywodraethwyr y byd hwn a phawb dach chi a fi i fod i ymgyrchu yn eu herbyn nhw."

"Myn brain i, mae rhywun wedi cyflyru'ch meddwl chi. Wedi gwneud stomp llwyr ohono. Wedi ei lenwi fo efo casineb. Wn i ddim be i neud efo chi wir." ⁸²

Mae'n amlwg mai teimlo'n angerddol tuag at ei gwlad y mae'r awdures ac yn credu'n gryf y dylem ni yma yng Nghymru sefyll dros ein hawliau a gwneud yn siŵr bod dyfodol i'r genedl. Nid ydi hi'n cytuno gyda'r 'System' a'r rhai sydd yn rheoli ac mae'n gwybod beth sydd am gael effaith negyddol ar ein gwlad ac felly'n ceisio newid hynny. Mae'r holl sefyllfa y mae ynddi yn llesteiriol iddi, nes bod casineb mawr i'w gweld yn ei sgwrs gyda'r gweinidog a phawb o fewn waliau'r carchar. Mae'n ceisio meddwl am adeg lle nad oedd Cymru yn golygu popeth iddi ac yn ceisio meddwl a oedd yno adeg pan oedd hi'n berson ifanc, hapus, a oedd yn mwynhau holl gyffro bywyd.

'Randros, siŵr fod yna adeg pan oeddwn i'n normal a'm meddwl yn llawn o bresantau Dolig, hufen iâ a doliau. Pan nad oeddwn i'n ymwybodol o gwbl fod bod yn Gymro Cymraeg yn brifo.' ⁸³

Mae fel petai ei holl feddylfryd wedi newid a'i bod yn rhoi popeth er mwyn dyfodol yr unig beth y mae hi'n teimlo'n angerddol tuag ato ac yn credu ynddo. Â yn ei blaen i gwestiynu

---

⁸² Ibid., t.17.

⁸³ Ibid., t.20.

tybed oedd bai ar ei rheini am ddysgu iaith lleiafrifol iddi a'i bod yn 'cysylltu'r Gymraeg â phethau gorau bywyd, nes y byddwn i'n methu gwahanu â hi.'⁸⁴

Er iddi gyfeirio at yr iaith fel un lleiafrifol, nid oedd hi yn ei chysidro fel hynny o gwbl gan iddi gael ei magu ar aelwyd Gymraeg ac mewn bro Gymreig lle roedd y Gymraeg yn gwbl naturiol iddi hi a phawb arall o'i chwmpas.

Mae yma ddarlun o gymeriad cadarn ei barn a chyndyn ei hagwedd: Cymraes i'r carn sydd yn byw bywyd trwy gyfrwng y Gymraeg. Gwelwn hyn gan iddi ofyn am hyd yn oed ei Beibl trwy gyfrwng y Gymraeg gan na fyddai ei ddarllen yn y Saesneg yn cael yr un effaith.

Yn nes ymlaen yn y nofel cawn ddarlun o fath arall o brotestio sydd yn digwydd yn ystod cyfnod y cymeriad yn y carchar, sef y protestio yn Greenham Common. Daw hyn ag agwedd ffeministaidd Angharad Tomos i'r fei, gan ymdebygu hefyd i rai o weithiau Meg Elis, ac un nofel yn benodol, *Cyn daw'r gaeaf*. Mae'r cymeriad yn y nofel *Yma o hyd* yn trafod y digwyddiad gydag un o'r carcharorion a hithau yn dadlau'n ôl mai adref oedd lle'r merched hynny beth bynnag. Clywed y newyddion ar y radio y tu allan i'r gell a wna'r prif gymeriad, newyddion a oedd yn datgan fod y llywodraeth am wneud cymaint ag y gallan nhw i achub diogelwch gwladwriaeth. Mae'r newyddion hyn yn ysgytwad i'r cymeriad nid o reidrwydd am ei bod yn cytuno'n gryf gyda genod Greenham Common, ond am y rheswm eu bod wedi aberthu popeth er mwyn protestio a lleisio'u barn yn ddewr.

Fûm i erioed yn un o bobl y Bom. Ond iechyd, taswn i wedi ista o flaen rhwbath am ddwy flynnadd yn protestio, a rhywun yn deud ei fod am fy saethu i, faswn i'n mynd yn wallgo. Ych a fi. Dydw i ddim yn lecio'r gêm yma o gwbl. Dwi ddim isio chwarae. Petha'n mynd lot rhy hyll.⁸⁵

---

⁸⁴ Ibid., t.21.

Mae'r prif gymeriad yn myfyrio'n aml dros yr hyn a feddylia ei rhieni am y ffaith iddi fynd i weithredu.

Poeni am fy nyfodol i, methu cael swydd barhaol a ballu. Ofn i mi wneud llanast o 'ngyrfa. Ond gweithredu oedd fy ngyrfa i, ac ron i'n dod yn fy mlaen yn rhagorol - nes iddyn nhw ymyrryd. "Rho i mi'r hawl i wneud fy nghawl fy hun..." Hwnna ydi o. Mae 'na bwynt yn dod lle mae cyfrifoldeb rhieni'n darford ac mae cyfrifoldeb fy rhai i wedi hen ddarford. Fe ddaw'r adeg, o gwmpas y pymtheg oed, lle mae'r mowld yn cael ei dorri, ac mae'r plentyn yn unigolyn. A fedrwch chi wario ffortiwn, hyd yn oed, yn newid siâp ei glustiau neu faint ei drwyn. Ond fedrwch chi ddim cyffwrdd â'i gymeriad o. Dyna sut ydw i. Mi ges i 'ngeni'n Weithredwr a fedar neb wneud dim i newid hynny.⁸⁶

Daw hyn o brofiadau'r awdures ei hun gan i'w rhieni hithau bryderu llawer dros beth fyddai dyfodol eu merch, ac y byddai'n rheitiach iddi barhau gyda'i haddysg. Dywed y cymeriad mai yn yr ysgol uwchradd y tybiai iddi hi 'newid'. 'Deffro i'r byd a chanfod nad oedd o'n ardd flodau o bell ffordd.'⁸⁷ Mae'n debyg mai'r adeg honno y dechreuodd yr awdures aeddfedu a sylwi ar yr hyn a oedd yn digwydd o'i chwmpas, ac o ganlyniad y bu iddi ddatgan ei chred genedlaetholgar trwy ysgrifennu. Trodd yr ysgrifennu yn weithredu wedi iddi gael y rhyddid yn y brifysgol.

Mae'n amlwg y ganwyd yr awdures yn genedlaetholwraig. Yn naturiol roedd dylanwad ei rhieni wedi bod yn elfen o hynny, heb ymwybod iddi efallai, ond roedd o yn y gwaed. Mae rhan o'r nofel *Yma o hyd* yn datgan barn y prif gymeriad am Loegr a'i phobl.

---

⁸⁵ Ibid., t.32.

⁸⁶ Ibid., t.49.

⁸⁷ Ibid., t.50.

Beth bynnag, nid Saeson sy'n mynd dan 'y 'nghroen i, gymaint â Lloegr, ac ella nad Lloegr ydi o gymaint â Britain. Dwn i ddim be ddiawl ydi o, ond mae o'n fy ngwenwyno i'n fyw. Mae o fel cnonyr mawr y tu mewn i mi yn byta f'ymysgaroedd i. Fatha rhyw gancr nad oes modd rhoi diwedd arno. Rhy agos i Loegr ydan ni. Maen nhw'n sâl fel cenedl, ac mae eu dryswch nhw'n ymledu nes ein heintio ninnau. Gadael i'r Bom ddisgyn ar fan hyn fasa ora, fedar o ddim bod mewn gwaeth stad. Fasa Bom yn ei llau o'n lân. Cael gwared ar y lonydd sy'n dod â'r diawlad yma. Cael gwared ar eu system ffôn nhw, system ffeilio, system gyfathrebu gebyst nhw sy'n gneud i mi deimlo mor gythreulig o fychan. Neb i harthio arna i "*SPEAK ENGLISH!*".⁸⁸

Mae'r hyn a ddywed yma yn nodweddiadol iawn o farn nifer fawr o Gymry fe dybiaf, ond yn fwy nodweddiadol efallai o farn yr awdures ei hun. Mae fel petai'n methu rhoi ei bys ar yr hyn sy'n ei chythruddo hi ynglŷn â Lloegr neu Brydain a'i phobl. Mae yno ryw ddryswch yma sy'n datgelu efallai mai safbwynt merch ifanc sydd yn ceisio dod o hyd i'w lle yn y byd sydd yma. Eginio mae'r genedlaetholwraig o fewn y ferch ifanc a daw'r syniadau yn un chwa ddryslyd i'w meddwl. Wedi'r cwbl dim ond pedair ar hugain oed oedd yr awdures pan ysgrifennodd y nofel hon.

Mae'n debyg bod Cymru fel cenedl yn un sydd yn cythruddo'r awdures gan inni fod yn genedl rhy foesgar o lawer ac nad ydym ni mor haerllug â'n cymdogion. Gadael i bobl sathru arnom ni fuodd ein cân ni erioed. Rydym ni Gymry yn chwarae'n rhy saff o lawer, yn ei chael hi'n anodd mentro a chymryd her. Mae rhywun yn dueddol o feddwl am y goblygiadau cyn gweithredu. Dyna oedd dadl fawr y tad yn y nofel hefyd,

Dyna ydi pregeth fawr Dad - 'Pam nad ydach chi'n *meddwl* cyn gneud y pethau 'ma?' Diawch, tasa rhywun yn meddwl, fasa fo ddim yn gweithredu, ac wedyn fasa 'na ddim byd yn digwydd. Achos o feddwl, be sy'n mynd drwy ben rhywun? Meddwl am restio, am blismyn, am oriau o ddisgwyl mewn

---

⁸⁸ Ibid., t.57.

gorsaf heddlu. Poeni. Meddwl am wŷs, am ymddangos o flaen llys, meddwl am aros tan garchar. Meddwl am garchar. Pwy gebyst fyddai'n gneud dim ar ôl meddwl?⁸⁹

Dyma safbwynt sy'n dweud y gwirionedd, ac mae'n debyg mai dyna oedd safbwynt Angharad Tomos hefyd. Wedi'r cyfan, pwy fyddai'n ymgyrchu ar ôl meddwl yn hir am yr effaith a gâi? Fawr neb mae'n debyg, ac felly mae'n rhaid bod yr awdures yn meddwl am yr effaith positif a gaiff ymgyrchu ar y genedl yn hytrach nag am yr agwedd negyddol a gâi arni hithau a'i gyrfa. Nid oes yma ronyn o fod yn hunanol, mae popeth y mae wedi ei wneud er mwyn dyfodol ein gwlad, yr un fath â'r cymeriad yn y nofel. Mae yma gyfeiriad at rai eraill a wnâi bopeth er mwyn y genedl, sef triawd yr ysgol fomio. Dywed y cymeriad fod ganddi barch tuag at y bobl hynny. Fe wŷr pawb am hanes y llosgi ym Mhenyberth yn 1936: yr adeg bu i Saunders Lewis, yr athro D J Williams a'r gweinidog Lewis Valentine wrthwynebu penderfyniad y llywodraeth i sefydlu ysgol fomio i'r Awyrlu ym Mhen Llyn, gan losgi deunydd adeiladu yno. Mae gan y cymeriad barch mawr at bobl fel y rhain gan iddynt wneud rhywbeth pendant ac adeiladol. Mi wnaeth y bobl hyn wahaniaeth, er iddynt orfod aberthu popeth, ac roedd yn dangos bod ymgyrchu a gweithredu yn gweithio. Ni welwyd ysgol fomio'n agos at Ben Llyn o'u herwydd.

Symuda'r awdures o'r pwynt positif hwn at y negyddol unwaith eto, gan bwysleisio na ddigwyddodd dim o'r fath wedi hynny.

Methiannau dan ni wedi'u cael ar ôl hynny. Ddylai Tryweryn ddim fod wedi digwydd. Ddylai'r Arwisgo ddim fod wedi digwydd. Ond digwydd ddaru nhw. Am bod 'na fwy o bobol yn fodlon gweithio i

---

⁸⁹ Ibid., t.60.

sicrhau eu methiant. Mae isio hyfforddi pobol. Ddim i athronyddu nac i wleidyddu nac i hel fôts, ond i weithredu. Dydi o ddim cyn hawsed, ond o leia mae o'n gweithio.⁹⁰

Â yn ei blaen i sôn am y tro cyntaf iddi hi weithredu ac mai yn y coleg y cafodd hi'r rhyddid i wneud hynny, yn union fel yr awdures ei hun. Mynd allan i dynnu arwyddion a wnaeth y cymeriad ac fe esbonia'r ofn oedd arni wrth gymryd yr her. Sonia hefyd am y pethau 'dibwys' fel y galwai nhw, a ddilynai wedi gweithred, sef y ddirwy a'r carchar. Roedd gweithredu yn ffordd o fyw iddynt oll bellach a'r unig beth a oedd yn bwysig oedd llwyddo a chadw'r genedl yn genedl fyw.

Cawn ddarlun cofiadwy o'r prif gymeriad yn eistedd gyda'i nain adeg y daeth y newyddion nad oedd sianel Gymraeg am fod wedi'r cwbl. Mae'n ceisio cael sgwrs gyda hi, yn datgan ei gwylltineb ynglŷn â'r ffaith bod Sais wedi gwrthod cais y Cymry i gael sianel Gymraeg. Roedd y cwbl wedi ei chythruddo ac ni ddywedodd ei nain air.

Mae 'na fydoedd yn gwahanu Nain a fi. Nain a'i hofergoelion chwedlonol. Fi efo 'ngobeithion am Gymru sydd yr un mor chwedlonol. Faswn i'n licio gallu deud mai hen wraig bron â cholli'i phwyll, yn perthyn i'r oes o'r blaen, ydi Nain. A'mod i'n perthyn i genhedlaeth newydd sy'n wynebu realiti, a'n traed a'n brwydr yn gadarn ar y ddaear. Ond dydi o ddim yn wir. Dwi'n gwybod, er yn ofni cydnabod, mai Nain gafodd fyw ei bywyd go iawn mewn Cymru Gymraeg, ac mai dim ond breuddwydio am hynny fedra i.'⁹¹

Mae yma dristwch yn yr hyn a ddywed. Gwyddwn ni oll fod y Gymru sydd ohoni yn prysur golli ei gwreiddiau oherwydd yr oes yr ydym yn byw ynddi. Mae cymaint wedi newid a chymaint o Saesneg, os nad mwy, i'w chlywed yn ddyddiol ar y radio, teledu, y rhyngwrwyd a

---

⁹⁰ Ibid., t.62.

⁹¹ Ibid., t.75.

thrwy nifer o gyfryngau eraill nag y bu erioed o'r blaen. Mae yma wirionedd yn yr hyn y mae hi'n ei ddweud ond nid yw hynny yn ei rhwystro rhag parhau i geisio dal ei gafael yn dynn yn yr hyn sydd gennym ni.

Mae yma gyfeiriad arall at Saunders hefyd. Mae'r cymeriad fel petai'n siarad gydag ef, ac yn gofyn iddo beth ddylai rhywun ei wneud pan fydd gan rywun yr ysfa i wneud rhywbeth dros ei wlad.

Sant Saunders, ddwedaist ti ddim am hyn. Ddwedaist ti ddim beth i'w wneud pan mae'r awydd i weithredu'n llosgi yn rhywun, yn cynhyrfu dyn nes ei fod yn crynu ac yn methu, methu ei gadw fo i mewn. Yr ysfa i wneud rhywbeth, rhywbeth dros Gymru. A thrio lleddfu hyn pan mae rhywun yn gweld ei fam ei hun yn torri, torri o'i blegid o.⁹²

Er i Saunders erfyn ar bobl i weithredu yn ei araith fawr, nid oes yno ystyriaeth wedi cael ei roi i'r rhai hynny a gaiff eu heffeithio oherwydd gweithred rhywun. Mae'r cymeriad yn y nofel fel petai'n cael ei thynnu i ddau gyfeiriad gan ei bod yn teimlo'n gryf iawn dros ddyfodol yr iaith ac yn awyddus iawn i weithredu. Ond eto nid yw'n hapus o orfod siomi ei rhieni gan wneud bywyd yn anodd iddynt, a hwythau yn llawn pryder dros eu merch. Nid yn unig ei rhieni sy'n bryderus, fe ddatgelir ofnau'r cymeriad yn nes ymlaen yn y nofel hefyd gan iddi ddatgelu ei hofn o'r dyfodol.

Mae arna i ofn. Mae 'na ofn mawr yn fy meddiannu i nes dwi'n crynu. Peth ofnadwy ydi ofni'r dyfodol. Sgin i ddim gymaint o ofn gweld diwedd Cymru ag sydd gen i o orfod byw drwy'r broses. Achos proses ddychrynlyd ydi gorfod gwyllo rhywun yn marw. Biti na faswn i wedi cael fy ngeni

---

⁹² Ibid., t.116.

genhedlaeth yng nghynt. Biti na faswn i wedi cael fy ngeni genhedlaeth yn hwyrach. Unrhyw adeg 'blaw rŵan.⁹³

Yma mae rhyw agwedd lesteiriol; merch sydd am weld Cymru'n goresgyn, sydd am i'r iaith barhau, ond eto sy'n pitio na fyddai wedi ei geni genhedlaeth ynghynt neu'n hwyrach, fel nad oes raid iddi brofi'r broses annifyr o geisio achub ein gwlad rhag ei thynged. Mae'n gwybod bod angen criw mawr o bobl o'r un meddylfryd ac sydd gyda digon o asgwrn cefn er mwyn i'n cenedl allu goresgyn yn gwbl ddidrafferth, ond fe wŷr hi hefyd nad gwlad felly ydym ni. Â yn ei blaen i drafod gwlad mor ddiramant ydym ni.

Mor ddiramant â methu cael amser i fynd i ryw gyfarfod. Rhy ddiog i sgwennu llythyr. Dim mynadd mynd i ganfasio. Gohirio tan diwrnod wedyn. Anwybyddu pethau. Edrych ar yr ochr ora. Peidio cyfrannu digon. Nes bod y caniatâd cynllunio hwnnw roeddai ni wedi bwriadu'i wrthwynebu wedi cael ei basio. Nes bod yr ysgol honno doeddai ni byth am adael iddi hi gau, wedi cau. Nes bod y lecsiwn dyngedfennol yna'n siomedig. Nes bod y ffatri 'na oedd am fod yn sail i ymgyrch gref yn cau. Nes bod y tŷ roeddai ni 'mond am ei werthu fo i Gymro yn cael ei brynu gan Sais. Nes bod y Cyfrifiad gebyst 'na yn is na 10%. Nes i'r lôn fawr newydd ddaru ni ei melltithio i'w cymylau gael ei hadeiladu.⁹⁴

Yma mae hi'n nodi'r hyn y mae'r rhan fwyaf yn debygol o'i ddweud. Efallai fod pobl yn falch o fod yn Gymro neu'n Gymraes ond nid yw ymgyrchu i gadw cenedl yn fyw yn rhywbeth sy'n cael ei flaenoriaethu ganddynt. Efallai nad esgus yw hyn oll, gan fod bywyd llawer un yn rhy brysur o lawer y dyddiau hyn, ac nid oes gan neb yr amser i wneud y pethau bychain a wna wahaniaeth. Ond y gwir ydi, os yw rhywbeth yn ddigon pwysig yna fe fydd rhywun yn

---

⁹³ Ibid., t.119.

⁹⁴ Ibid., t.119.

gwneud amser ar ei gyfer. Mae'n debyg mai dyma yw dadl yr awdures yma, nad ydy pobl yn fodlon gwneud amser i weithredu a gwneud newid.

Mae Angharad Tomos yn cloi ei nofel trwy adael dyddiad yn wag yn y dyddiadur. Tybiai rhywun fod hyn am iddi adael y carchar ar y dyddiad hwnnw efallai, a bod yno ddiwrnod newydd heb ei gyffwrdd. Neu efallai bod y dyfodol yn aneglur iddi a gŵyr neb beth ddaw o'r iaith Gymraeg a'r genedl.

Soniais eisoes am Greenham Common, ac i Angharad Tomos grybwyll y digwyddiad yn ei nofel, ond mae Meg Elis wedi mynd i ddyfnder y protestio hynny gan ysgrifennu ychydig mwy am y digwyddiad. Yn ystod yr un flwyddyn ag y cyhoeddodd Angharad Tomos *Yma o hyd*, fe ysgrifennodd Meg Elis hefyd ambell gerdd yn y gyfrol *Hel Dail Gwyrdd*. Mae yno un gerdd sy'n rhoi darlun o fywyd yn Greenham Common i ni. Enw'r gerdd yw 'Y Milwr', ac mae'n sôn am y protestio a'r ffaith i'r holl ferched ddod ynghyd i wrthwynebu a sefyll dros eu hargyhoeddiadau.

Syllu
a ffens rhyngoch.

Iaith,
gwlad,
carolau
yn eich clymu.

A gwn,
taflegryn,
ffens y comin
yn rhagfur rhyngoch.

Brechfa

Llandwrog
a'r Rhondda'n cwrdd.

Ac uwchben mae'r cwmwl.⁹⁵

Mae yma gyferbynnu da rhwng yr hyn sydd ganddynt yn gyffredin, sef eu hiaith, eu gwlad a'u carolau a'r hyn sydd yn eu rhwystro sef y gwn, taflegryn a ffens y comin. Daw merched o bob rhan o Gymru yno i ymuno, a'r cwmwl uwchben yn arwydd o'r cwmwl du sydd wedi dod â nhw ynghyd; pob un yn gwrthwynebu polisi niwclear llywodraethau Prydain a'r Unol Daleithiau.

Hefyd yn yr un flwyddyn fe gyhoeddodd Meg Elis nofel o'r enw *Cyn daw'r gaeaf* a enillodd iddi'r fedal ryddiaith yn Eisteddfod Genedlaethol Y Rhyl. Cofnod o'r adeg y bu'r awdures yn protestio yn Greenham Common yw hi. Roedd cychwyn y 1980au yn adeg pryd bu protestio mawr ar y safle yn Wiltshire yn Ne Lloegr yn erbyn penderfyniad y Llywodraeth Brydeinig i sefydlu gwersyllfa filwrol i gadw taflegrau Cruise. Cynhelid y protestiadau gan ferched a wrthwynebai polisi niwclear yn ystod yr adeg yr oedd Margaret Thatcher a Ronald Reagan yn arweinwyr. Criw o ferched o ardal Gaerdydd a gychwynnodd y protestiadau.

Cawn yma agwedd bendant a chadarn merch yn protestio dros ei hargyhoeddiadau. Gwyddwn i nifer o ferched ddod ynghyd yn ystod y cyfnod hwn ac i sefyll yn ddewr i wrthwynebu. Ceir yma'r un ymrwymiad ag a roddwyd i nifer o brotestiadau Cymdeithas yr Iaith. Mae safbwynt ffeministaidd i'r nofel hon, hynny efallai'n naturiol gan mai criw o ferched yn unig a oedd yn ymgychu. Cawn ddarlun o'r gwersyll yn nhudalennau cyntaf y nofel,

---

⁹⁵ Meg Elis, *Hel Dail Gwyrdd*, (Llandysul, 1985), t.13.

Codi, i sŵn canu isel wrth y tân: clwstwr o ferched, y paneidiau tragwyddol, a 'You can't kill the spirit' yn ein cyrraedd trwy'r mwg. Yfed, ymuno yn yr hanner-hymian, teimlo'r mwg eto'n llosgi ein llygaid. Ond yr oedd yn rhaid i ni fynd. Medrwn weld fod Gwenith yn gyndyn, a pha ryfedd? Y lle wedi bod yn gartref iddi, ar wahân i ysbeidiau yn awr ac yn y man, ers chwe mis. Ond gwyddai fod yn rhaid i mi gyrraedd yn ôl heno, fod y teulu a'r tŷ yn galw gen i.⁹⁶

Sonnir yma fod yn rhaid iddi adael y gwersyll gan fod ei theulu a'r tŷ yn galw. Mae'n debyg bod gan yr awdures yn y man yma yr un benbleth ag yr oedd gan Angharad Tomos, wrth iddi ysu am ymgyrchu a gweld newid ond nad oedd hi chwaith am siomi ei theulu.

Gwelaf debygrwydd yma hefyd i nofel Angharad Tomos, *Yma o hyd*, gan i Meg Elis fel Angharad ei gweld hi'n anodd sgwrsio yn naturiol gyda'r Saeson oedd o'i chwmpas. Soniodd Angharad yn ei nofel am yr adeg y bu hi'n rhannu cell gyda Saesnes ac iddi weld hynny yn anodd o gymharu â rhannu cell gyda Chymraes. Sonia Meg Elis yma hefyd am sgwrsio o amgylch y tân gyda 'genod nad oeddwn i'n eu nabod, nad ydyn nhw'n gwybod am nac Ysgol Feithrin na iaith Gymraeg.'⁹⁷

Gwelwn yr un rhwystredigaeth yma ag y gwelwn mewn darnau sy'n trafod ymgyrchu dros yr iaith: y syniad hwnnw nad oes neb yn deall yn union, neu'n fodlon newid er mwyn ceisio deall eu dadleuon. Fe sonia Meg Elis fod yno obaith wedi i un plismon gydnabod fod ganddi ddadl a'i fod wedi gallu ei hateb. Dyma oedd ei eiriau wrth iddo geisio cadw'r heddwch yn Greenham Common,

---

⁹⁶ Meg Elis, *Cyn daw'r gaeaf*, (Llandysul, 1985), t.14.

⁹⁷ Ibid., t.20.

“Mae’n berffaith bosib eich bod chi’n iawn, madam; ‘rydach chi wedi meddwl am y peth ac wedi cael eich set chi o ffeithiau. Ond yma i wneud fy ngwaith yr ydw i...”⁹⁸

Mae’r ffaith iddo gysidro ei bod yn gywir yn yr hyn yr oedd hi’n ei wneud yn rhoi llygedyn o obaith i’r awdures, ond eto fe ddywedir iddi glywed yr un geiriau droeon gan blismyn ac ynadon, ‘Dim ond gwneud fy ngwaith yr ydw i...’⁹⁹

Gwelaf debygrwydd yn y rhan yma hefyd i nofel *Yma o hyd*, Angharad Tomos. Yn ei nofel hi mae’r prif gymeriad yn ceisio cael sgwrs gyda’i nain wedi’r newyddion nad oes sianel Gymraeg i fod. Nid yw ei nain fel petai’n malio dim ac mae’n dawel iawn ynglŷn â’r peth tra bod dicter a siom yn corddi y tu mewn i’r ferch. Yr un math o ddarlun a gawn o gymeriad Colleen yn *Cyn daw’r gaeaf* wrth iddi ymateb yn fwy siriol na fyddai rhywun wedi ei ddychmygu wrth i’r cymeriad geisio sgwrs gyda hi.

Doedd Colleen ddim yn fy neall, wrth gwrs, a throis innau i siarad efo hi, yn disgwyl gweld yr un dicter, yr un siom. Ond ’roedd hi, a fu mewn dadl eirias funud yn ôl, fel petai wedi sirioli drwyddi.¹⁰⁰

Nid oes gan Colleen lawer o ffydd yn yr hyn a ddywed ei ffrind, ond fe ddengys ochr gadarnhaol y prif gymeriad yn fuan wedi hynny wrth iddi fynnu nad oes fiw iddi feddwl dim byd arall. Mae’n rhaid cadw’r ffydd a gweld gobaith yn y ffaith fod y plismon wedi cydnabod ei dadl. Mae’n mynd yn ei blaen i ddweud fod byw yn y gwrsyll wedi dysgu iddi fod angen edrych ar yr ochr orau bob amser.

---

⁹⁸ Ibid., t.35.

⁹⁹ Ibid., t.35.

¹⁰⁰ Ibid., t.35.

Mae byw yn y gwersyll yma wedi dysgu hynny i mi: byw ar ddim, byw yma yng nghanol gaea, a thrio mynd i chwilio am goed i gadw'r tân i fynd. Mi fedri fynd am oriau weithiau a chanfod dim ond brwgaitsh a choed wedi marw, nes bod rhywun yn meddwl mai dyna'r cwbwl sydd ar ôl ar y Comin - coed marw i gadw tân marw. Ond wedyn, mi ddoi di'n sydyn ar draws arwyddion gwanwyn: gefn trymedd gaea, yng nghanol yr eira, hyd yn oed, mi ddaw 'na fymryn o wyrdd neu addewid egin, a dyna ti'n gwybod wedyn fod y gwanwyn ar y ffordd.¹⁰¹

Mae yma olau ar ddiwedd y twnnel iddi ym mhob sefyllfa a dyna mae'n debyg a gadwodd iddi fynd drwy'r cyfnod hir ac anodd yn y gwersyll. Gwelwn ochr ffeministaidd yr awdures yn y man yma hefyd gan iddi gyfeirio at y stereoteip o ferched sydd gartref yn edrych ar ôl y plant.

...byth yn gorfod ystyried pwy fydd yn edrych ar ôl y plant. Wrth gwrs, mi fasa'n haws tasa Greenham yn wersyll dynion: dim problem felly, mi fasa'r gwragedd i gyd adra yn edrych ar ôl y plant.¹⁰²

Mae yno sôn yma hefyd am ddigwyddiadau eraill y bu hi'n rhan weithredol ohonynt. Gweithredoedd Cymdeithas yr Iaith oedd y rhai hynny adeg tynnu'r arwyddion a'r ymgyrchu dros ddyfodiad Sianel Gymraeg.

Un manylyn bach yng nghyfrifiadur yr heddlu, a dyma hanes achos Abertawe, un neu ddau o fân achosion arwyddion yn Aber, heb sôn am sbel hwy yn ystod ymgyrch y Sianel, i gyd yn dŵad allan. Sy'n cyfri am y ffaith i mi dderbyn hanner canpunt yn fwy o ddirwy na Jody, felly.¹⁰³

---

¹⁰¹ Ibid., t.35.

¹⁰² Ibid., t.40.

¹⁰³ Ibid., t.55.

Dengys hyn bod yma awdures gadarn ei barn a'i hargyhoeddiadau a'i bod yn y sefyllfaoedd hyn yn gweithredu boed hynny oherwydd ei hagwedd ffeministaidd neu ei hagwedd genedlaetholgar.

Mae hi'n cloi ei nofel trwy edrych yn ôl yn ei dyddiadur ac ar yr addunedau yr oedd wedi eu gwneud ar droad blwyddyn newydd.

Mae arna i ofn meddwl am y flwyddyn i ddod, fel y mae arna i ofn meddwl am yr hyn a aeth heibio. Ddechrau eleni, beth oeddwn i'n wneud? Beth *oeddwn i*? Sbio'n ôl yn fy nyddiadur, synnu a rhyfeddu. Darllen geiriau rhywun arall. *Mae'n rhaid i mi gryfhau. Gwneud mwy dros y mudiad heddwch. Mwy o gyfarfodydd C.N.D. Ac efallai, os ca i gyfle, ymweld â Chomin Greenham.*¹⁰⁴

Fel Angharad Tomos, mae Meg Elis hefyd yn ôl y darn hwn yn cadw cofnod o ddigwyddiadau yn ei bywyd mewn dyddiadur. Mae ganddi hithau ryw ofn wrth feddwl am y flwyddyn sydd i ddod, ofn beth ddaw efallai, fel ag yr ofnai Angharad Tomos wrth feddwl beth fyddai dyfodol yr iaith a'r genedl. Ond synnu a rhyfeddu a wna Meg Elis wrth ddarllen yr hyn a ddywedodd flwyddyn yn ddiweddarach, sef bod angen iddi wneud mwy dros y mudiad heddwch a gwneud yn union fel a wnaeth hi, sef ymweld â Chomin Greenham.

Un arall a oedd yn gwneud tipyn dros fudiadau heddwch oedd Menna Elfyn fel y soniodd hi yn ei chyfweliad gyda Nia Roberts i raglen 'Pethe' yn ôl ym mis Ebrill 2011. Bu Menna Elfyn am gyfnod yn y 1970au a'r 1980au yn ymgyrchu dros Gymdeithas yr Iaith, hawliau merched a heddwch. Mae'n dal i deimlo'n gryf dros yr agweddau hynny ond ei bod bellach yn datgan ei phryderon a'i hargyhoeddiadau trwy farddoniaeth.

---

¹⁰⁴ Ibid., t.80.

Mae'r un pethe yn fy nhanio i fel 'on nhw, ond i ryw raddau 'dwi hefyd wedi ymdawelu mewn rhyw ffordd, 'dwi dal yn aflonydd ynglŷn â phethau sydd yn digwydd yn y byd, ond i ryw raddau 'dwi'n dychwelyd i'r hyn a ddechreuais i, fel bardd, bardd yr encilion, bardd y tawelwch mawr os mynnwch chi.¹⁰⁵

Yn ôl yn 1986 fe gyhoeddodd Menna Elfyn gyfrol o gerddi o dan y teitl *Mynd lawr i'r nefoedd* a oedd yn ymdrin yn bennaf â chwlwm perthyn a chenedlaetholdeb, ac am fod yn ferch ac yn fam. Mae'r gyfrol hon yn dod law yn llaw gyda'r gyfrol *Tro'r haul arno* (1982). Dywed Menna Elfyn ei hun yn ei diolchiadau ei bod yn ddyledus i lawer un,

...i'r rheiny y bu eu brwydro cyson i greu byd mwy cyfartal a theg ac ystyrion yn destun ysbrydoliaeth cyson i mi.¹⁰⁶

Gall bod yno gyfeiriad at ymgyrchwyr Cymdeithas yr Iaith a Merched Greenham Common yn y man yma i raddau a'u bod, mae'n debyg, yn ysbrydoliaeth i'w gwaith ysgrifennu yn aml iawn.

Rydwyf eisoes wedi sôn am gerdd a ysgrifennodd Meg Elis am Greenham Common, ond nid hi yw'r unig un a ysgrifennodd gerdd yn dilyn yr ymgyrchu. Yn y gyfrol hon gan Menna Elfyn fe welir cerdd 'Sul y mamau yn Greenham (1984)' sydd yn cyfleu darlun o ferched sy'n llawn allgaredd ac anhunanoldeb. Mae'n ddarlun gobeithiol i raddau gan i'r bardd bwysleisio y positif yn hytrach na'r negyddol.

cennin pedr o Gymru'n blodeuo
o dan draed

¹⁰⁵ Nia Roberts, 'Nia Roberts yn sgwrsio gyda'r bardd Menna Elfyn', *Pethe Hwyrach*, (S4C, Ebrill 2011).

¹⁰⁶ Menna Elfyn, *Mynd lawr i'r nefoedd*, (Llandysul, 1986) t.diolchiadau.

sgarmesoedd ganol nos:
eiddo'n sarn.

cychwyn eto fory.
mwy'n cyrraedd
codi calon.¹⁰⁷

Mae hi'n cloi ei cherdd drwy ddweud mai cerdd yn perthyn i bawb ydyw hi fel y mae'r comin hefyd yn perthyn i bawb. Y mae'n datgan yn gynnill ei theimladau ynghylch penderfyniad y llywodraeth i leoli taflegrau Cruise yn Ne Lloegr.

Nid rhyddid yw'r unig thema a welir yn y gyfrol hon, gwelwn elfen o genedlaetholdeb yn y gerdd 'Siapiau o Gymru' wrth i'r bardd edrych ar amlinelliad Cymru mewn ffordd ychydig yn wahanol.

Ei diffinio own
ar fwrdd glân
rhoi ffurf i'w ffiniau
ei gyrru i'w gororau
mewn inc coch;
ac meddai myfyriwr o bant
'It's like a pig running away';
wedi bennu chwerthin,
rwy'n ei chredu;
y swch gogleddol
yn heglu'n gynt
na'r swrn deheuol
ar ffo rhag y lladdwyr.¹⁰⁸

---

¹⁰⁷ Ibid., t.14.

¹⁰⁸ Ibid., t.20.

Mae yma ddehongliad difyr, nid yn unig o'r hyn a wêl y myfyriwr, ond o eiriau'r bardd hefyd, gan iddi gytuno gyda'r fyfyrwraig ac edrych ar Gymru mewn ffordd dra gwahanol. Mae'n ei gweld fel gwlad sy'n ceisio dianc; dianc rhag tranc yr iaith, rhag yr holl ddylanwadau Seisnig hynny sy'n ei dinistrio. Efallai iddi dybio fod rhan ogleddol y wlad yn 'heglu'n gynt na'r swrn deheuol'¹⁰⁹ am fod iddi lai o ddylanwadau Seisnig. Efallai bod y bardd yn tybio bod y Gogledd yn gofalu am yr iaith gan ddal ei gafael yn gadarn ynddi, tra bod rhanbarth y De; ble mae'r penderfyniadau mawr yn cael eu gwneud, yn parhau i aros yn yr unfan er mwyn brwydro'n gyson i wella'n hawliau.

Er i Menna Elfyn wneud llawer dros yr iaith Gymraeg a Chymdeithas yr Iaith, nid yw hi yn cysidro ei hun fel ymgyrchydd brwd. Mewn erthygl yn y cylchgrawn 'Barn' ym mis Ebrill 2011 fe soniodd am yr adegau y bu hi'n teithio llawer er mwyn casglu syniadau a phrofiadau newydd i'w barddoniaeth. Soniodd hefyd ei bod yn un sydd yn hoff o'i chwmmi ei hun, a bod stafelloedd y gwestai sy'n cael cymaint o le yn ei gwaith, yn galluogi iddi ddianc am ychydig oriau i dawelwch ei chwmmi ei hun. Dyma oedd y drafodaeth a gafodd Menna Baines yn ei sgwrs gyda hi;

Mae'n dweud bod yr un anian encilgar yn golygu nad yw ychwaith wedi cofleidio'r syniad o fod yn ymgyrchydd, o 'gynrychioli' rhywbeth, a hynny er gwaetha'r nifer fawr o gerddi sydd ganddi'n ymwneud â brwydrau gwleidyddol o ryw fath neu'i gilydd.¹¹⁰

Â yn ei blaen i sôn ei bod yn weithgar gyda Chymdeithas yr Iaith pan oedd hi'n iau ond nid oedd hi'n hoff o dynnu sylw ati ei hun.

---

¹⁰⁹ Ibid., t.20.

¹¹⁰ Menna Baines, *Barn* 579, (Ebrill 2011), t.46.

Mae'n wir 'mod i'n weithgar efo Cymdeithas yr Iaith pan o'n i'n iau, ac 'mod i wedi gweithredu ar ei rhan ambell waith, ond fydddech chi'n cael trafferth i ddod o hyd i fi mewn unrhyw luniau o'r cyfnod achos fydden i ar y cyrion. O'n i ddim yn geffyl blaen. Fues i ar senedd y Gymdeithas ond o'n i'n anobeithiol achos o'n i mor ymwybodol bo' fi ddim yn perthyn yna. A'r un peth yng Nghomin Greenham - o'n i'n casáu'r elfen fod disgwyl i bawb ddod at ei gilydd, dala dwylo a gwneud rhywbeth.¹¹¹

Diddorol yw gweld bod ganddi'r un egwyddorion â'i chyfoeswyr Meg Elis ac Angharad Tomos, ond ei bod hi yn llawer tawelach o ran ymgyrchu. Mae hefyd yn wrthgyferbyniad pendant i Angharad Tomos, gan fod lluniau o Angharad i'w gweld yn aml iawn yn ymgyrchu'n frwd gyda Chymdeithas yr Iaith ac yn geffyl blaen yn amlach na pheidio. Er dweud hynny, rhaid cofio bod gŵr Menna Elfyn wedi bod yn ffigwr arwyddocaol iawn yn yr ymgyrchu gan iddo yntau gael ei garcharu am weithredu dros Gymdeithas yr Iaith.

Wrth ddod i ddiwedd y cyfnod yr wyf wedi ei drafod yn y bennod hon, fe welwn Angharad Tomos yn ceisio symud i ffwrdd o'r testun cenedlaetholdeb y bu hi mor barod i leisio ei barn amdano yn ei nofelau cynnar. Cyhoeddodd ei nofel *Si hei lwli* yn 1991 wedi iddi ennill y Fedal Ryddiaith yn Eisteddfod Genedlaethol yr Wyddgrug. Roedd hi'n wythnos gythryblus i'r awdures gan iddi gael ei harestio am ymgyrchu gyda Chymdeithas yr Iaith yr wythnos honno yn ogystal. Nofel dra wahanol ei themâu yw *Si hei lwli* gan iddi drafod henaint ac ieuencid trwy berthynas merch ifanc a'i modryb Bigw. Er iddi ymlwybro ychydig oddi ar y themâu yr oedd hi mor gyfarwydd â nhw, mi wnaeth hi gyfaddef mewn sgwrs gyda Menna Baines yng nghylchgrawn 'Barn' yn 1991 ei bod hi yn dal i geisio cydio yn y themâu hynny i raddau.

---

¹¹¹ Ibid., t.46.

Yn rhyfedd iawn, mae yna gyfeiriad at Bigw yn *Yma o Hyd* ...y ffaith ei bod hi wedi cael byw mewn Cymru Gymraeg go iawn ac mai dim ond mewn rhyw rith o Gymru roeddwn i wedi cael byw. Wedyn, efallai y buaswn i wedi cynnwys mwy o'r pethau yna yn *Si Hei Lwli*, heblaw 'mod i wedi'u dweud nhw eisoes yn *Yma o Hyd*. Wedyn, hwnna sydd ar flaen meddwl rhywun trwy'r amser, heblaw eich bod chi'n trio ffeindio ffyrdd gwahanol o'i ddweud o. Fuaswn i wedi gallu mynd mwy ar ôl y ffaith bod Bigw'n marw yn cynrychioli cenhedlaeth o Gymreictod na ches i ddim ei 'nabod ond wnes i ddewis mynd mwy ar ôl busnes y daith...' ¹¹²

Mae'n debyg felly bod hyn yn gychwyn ar themâu newydd yng ngwaith yr awdures ar droad y 1990au.

---

¹¹² Menna Baines, *Barn 345*, (Hydref 1991), t.3-6.

Pennod 3

Gweithiau'r awduresau yn y cyfnod 1992 – 2000

Dyma edrych felly ar ddiwedd y chwarter canrif cyntaf yng ngyrfa'r llenorion dan sylw.

Nofel arall sy'n parhau gyda'r un thema o Gymru a Chymreictod yw *Titrwm*. Cafodd hon ei hysgrifennu yn 1994. Prif destun y nofel yw'r ferch feichiog sydd yn siarad â'r plentyn yn ei chroth. Mae'n nofel llawer mwy barddonol na'i gweithiau cynnar, ond unwaith eto fe welir yr elfen o Gymreictod wedi ei phlethu'n gynnil i'r gwaith. Soniais eisoes ym mhennod un am y stori fer 'Cysga Di' a ysgrifennodd Angharad Tomos i gylchgrawn *Pais* yn 1978. Stori ag iddi themâu tebyg iawn i *Titrwm* yw hi, gan iddi ymdrin â thema famol a thema unigrwydd. Gellir dweud bod 'Cysga Di' yn rhagfynegiant i'r nofel *Titrwm* gan ddatblygu'r thema famol a thema'r ferch feichiog.

Mae yma nofel sydd ag arddull wahanol iawn i'r hyn a arferwn ei gweld gan Angharad Tomos. Mae yma naws farddonol ac mae'n ymlwybro'n raddol oddi ar ei themâu arferol. Er hynny, mae yma gyfeiriad cyson at draddodiadau Cymru a hanesion y wlad. Sonia am Cynddylan a Rhiannon, yn ogystal â chwedl Myrddin, hanes y dywysoges Gwenllïan a chwedl Gelert: straeon sydd yn amlwg wedi eu serio yng nghof yr awdures gan iddi eu trafod yn rhai o'i gweithiau cynnar hefyd. Mae'n pwysleisio pwysigrwydd trosglwyddo hanes ein cyndeidiau i blant y dyfodol, gan atgoffa'r darllenwyr o'r hanes yn ogystal. Nid oes yma arddull bropaganda o gwbl ac fe sonia am yr hanesion hyn oll mewn ffordd gain.

Wrth i'r prif gymeriad siarad gyda'r baban yn ei chroth, fe ddywed yn glir yn nhudalen gyntaf y nofel ei bod am rannu hanes ein gwlad gydag ef.

Mae gen i gymaint i'w rannu â thi. Cymaint i'w ddweud. Gad i mi sibrwd gwirioneddau yn dy glust sydd eto i'w ffurfio. Gad i mi drosglwyddo i ti faich ein hanes. ¹¹³

A dyna yn union a wna wrth iddi fynd yn ei blaen i drafod straeon arwyddocaol ein cenedl.

Ym mhennod naw fe welwn i Angharad Tomos ddefnyddio elfen o Farwnad Siôn y Glyn yn ei gwaith wrth iddi drafod ei chariad at y baban yn ei chroth.

Fy nghae Esyllt, fy nghusan,
Fy nerth, gwae fi'n ei ôl,
Fy ehedydd, fy hudol,
Fy serch, fy mwa, fy saeth,
F'ymbiliwr, fy mabolaeth. ¹¹⁴

Er mai cerdd sy'n trafod galar tad wedi marwolaeth ei fab ydy'r farwnad hon, mae yma arwyddocâd i ddefnydd Angharad Tomos ohoni hefyd. Mae'n sicr yn pwysleisio'r cariad a deimla tuag at ei phlentyn, ond efallai bod yma hefyd ragolwg o'r hyn a ddaw nes ymlaen ym mywyd y baban, petai'n dod o hyd i'r nofel hon y mae hi wedi ei hysgrifennu iddo, gan sylweddoli nad oedd popeth yn fêl i gyd yn ei fywyd. Mae'r fam fel petai'n gwybod y bydd siawns na fyddai ar Titrwm eisiau dim i'w wneud gyda hi petai'n darganfod y nofel, ond mae'n deall bod yn iawn iddo gael gwybod gwir hanes ei fodolaeth. Mae yma ryw dristwch yn cuddio y tu ôl i'r cariad ac mae ein traddodiadau Cymreig ni'n ffordd o ddatgelu hynny.

---

¹¹³ Angharad Tomos, *Titrwm*, (Ceredigion, 1994), t.7.

¹¹⁴ *Ibid.*, t.31.

Nid dyma'r tro cyntaf iddi ddefnyddio'r llinellau hyn yn ei gwaith, gan iddynt hefyd ymddangos yn *Hen fyd hurt*¹¹⁵.

Mae'n debyg bod casineb tuag at y Saeson yn treiddio trwy'r nofel hon yn ogystal ond mewn ffordd llawer mwy cyfrwys. Cawn yr argraff gyntaf o hynny ym mhennod 17 wrth i ni gael ein cyflwyno i gymeriad newydd o Loegr.

Mi'i gwelais i o wedyn - o bell, yn marchogaeth ceffyl i gyfeiriad y dre neu i fyny'r cwm. Roedd o'n hen gyfarwydd â cheffylau, ac mi fydda fo wastad ar ei ben ei hun. Wedi rhai wythnosau, roedd hi'n amlwg nad yma ar ei wyliau yr oedd o. Ymhen tipyn, deallais fod rhywun wedi prynu Ty'n Weirglodd - rhywun o'r tu allan.¹¹⁶

A dyma felly godi'r testun o dai haf i'r nofel, gan fynd yn ei blaen i drafod dicter y tad a'r brawd dros werthu'r tŷ i Sais. Wedi i ni gael ein cyflwyno i'r cymeriad newydd hwn, mae'r nofel yn parhau trwy fod Awen yn adrodd hanesion Cymru i Titrwm. Cawn ein hatgoffa o stori'r dywysoges Gwenllian.

Stori am unigrwydd ydyw, ac mae gen i ofn ei hadrodd i ti, gan faint ei thristwch. Stori ydyw am y mwyaf cyfrin o'th achau.¹¹⁷

Â yn ei blaen i drafod y dydd y ganwyd y dywysoges fach a sut yr aeth y cyfan yn deilchion er mai diwrnod o hapusrwydd oedd y cyfan i fod. Sonia am y galaru wedi i'r fam farw ar enedigaeth Gwenllian ac â i sôn am ei thad, Llywelyn Ein Llyw Olaf. Dywed iddo fod yn

---

¹¹⁵ Angharad Tomos, *Hen fyd hurt*, (Ceredigion, 1982) t.36.

¹¹⁶ Angharad Tomos, *Titrwm*, (Ceredigion, 1994), t.66.

¹¹⁷ Ibid., t.67.

‘frenin ar wlad gythryblus a boenid yn wastadol gan y wlad agosaf ati.’¹¹⁸ Ymhen blwyddyn bu Llywelyn hefyd farw, gan adael Gwenllïan yn amddifad. Mae yma ddicter yn y geiriau wrth i’r fam sôn na fodlonodd y gelyn ar ladd Llywelyn yn unig. Mae’n ffeiddio wrth ddweud eu bod wedi torri ei ben i ffwrdd a’i roi ar bolyn i’w gario o amgylch Llundain, ac yn waeth fyth eu bod wedi ceisio cael gwared ar ei deulu a’i ach. Ni chafodd Gwenllïan druan erioed wybod ei chefnidir gan iddynt ei chloi mewn lleiandy, ymhell o’i chartref. Mae’r awdures fel petai am i’r darllenwyr wybod am hanes ein cenedl, ac mae hi’n ein hatgoffa o’r hyn a ddigwyddodd flynyddoedd maith yn ôl. Gwna hynny trwy ysgrifennu o safbwynt mam yn y nofel yn adrodd yr hanes wrth Titrwm, ac am i yntau wybod yr hanes. Mae yma ddicter wrth wybod fod y dywysoges ifanc wedi cael ei hamddifadu o’i mamiaith, hanes ei chenedl a chefnidir ei theulu.

Amddifadwyd hi o gariad ac o genedl. Gwadwyd ei greddf - ni ffrwythlonodd, ni esgorodd a chrebachodd. Cynefinodd ei llygaid â chyfyngder y fan. Cyfarwyddodd â gwastadedd yn lle mynyddoedd gwyllt Eryri. Ymhen hanner can mlynedd, bu farw’r dywysoges. Heddiw, nid oes iddi garreg fedd. Nid oes gair i gofnodi ei bod. Fe’i dilëwyd oddi ar dudalennau hanes. Enw i’w anghofio yw Gwenllïan.

Dyna pam rydw i am i ti ei serio ar dy gof, Titrwm. Gad iddi gael cartref yno os nad yn unman arall. Hon yw merch Llywelyn Ein Llyw Olaf. Ei hunig drosedd oedd bod yn Gymraes, ac fe’i cosbwyd i’r eithaf.¹¹⁹

Mae’n cyfeirio at y ffaith nad oes iddi garreg fedd, a bod y gelyn wedi gobeithio mai anghofio amdani y byddem ni Gymry ac na fyddai neb byth yn dod i ailadrodd hanes y dywysoges fach. Ond cofio yr ydym hyd heddiw, ac mae’r awdures am i eraill gofio hefyd.

---

¹¹⁸ Ibid., t.67.

¹¹⁹ Ibid., t.69.

Cofio bod y gelyn wedi ei chosbi am mai Cymraes oedd hi a dim rheswm arall. Cosb sydd wedi bod yn gychwyn ar yr holl ddrwgdeimlad rhwng y Cymry a'r Saeson. Hyd heddiw rydym ni'n dal i orfod dioddef y diffyg parch hynny sydd gan eraill tuag at ein hiaith a'n cenedl.

Taen nhw'n dy luchio di i bydew dwfn, wedi dy chwipio'n gignoeth, 'taen nhw'n llosgi dy lygaid â haearn crasboeth, 'taen nhw'n rhwygo dy dafod o'th enau a rhoi trydan yng nghilfachau dy gorff, mi fyddet ti'n dal yn Gymro neu'n Gymraes, Titrwm. Gân nhw dy arteithio di faint fynnon nhw, dyna un peth na fedran nhw mo'i ddwyn oddi arnat. Ond mi ddaru nhw ei ddwyn oddi ar Gwenllian, ac maen nhw'n ei ddwyn oddi ar eraill heddiw.¹²⁰

Mae'n pwysleisio'n gryf na all neb ddwyn ei genedligrwydd oddi arno, a bod angen iddo gofio mai Cymro ydyw er gwaetha popeth. Mae'n ceisio dal ei gafael ar y genhedlaeth ifanc o Gymry sydd yn ein gwlad. Mae rhyw elfen o debygrwydd yma, i'r hyn a ddywedodd Menna Elfyn yn ei cherdd 'Colli Cymro'. Mae Menna yn trafod tristwch colli baban ac yntau'n Gymro, sydd yn debyg i waith Angharad Tomos i raddau gan iddi drafod myfyrdodau Awen wrth iddi feddwl am ddyfodol y Cymro yn ei chroth.¹²¹ Nid oes arni hi eisiau i'r baban anghofio ei gefndir a'i achau, ac fe wŷr na allwn ni fforddio colli Cymro, yn yr un modd ag y mae Menna Elfyn yn sôn na allai fforddio colli Cymro yn ei cherdd hithau.¹²²

Â Angharad Tomos yn ei blaen i roi darlun o'r Cymry hynny sy'n gwrthwynebu bod Saeson yn dod i'n gwlad.

Ddarau Durtur ddim canfod yr un dynfa tuag at y dieithryn. O'r cychwyn cyntaf, roedd o wedi penderfynu na ddeuai dim da o gyfeiriad y cymydog newydd. Popeth a wnâi Eli Guthrie, fe'i gwnâi

---

¹²⁰ Ibid., t.70.

¹²¹ Menna Elfyn, *Stafelloedd Aros* (Llandysul, 1978) t.42.

¹²² Ibid., t.42.

mewn anwybodaeth, ac er mwyn cythruddo teulu Llŵch Gwin. Pa obaith oedd gan Sais o berfeddion Lloegr i ddeall ffyrdd pobl y mynydd? Rhamant oedd yr unig beth a lanwai ei ben.¹²³

Dyma ddarlunio agwedd llawer un, mae rhyw gasineb yn treiddio trwy wythiennau'r Cymry wrth glywed bod Sais wedi prynu tŷ yn y wlad. Nid oes gan y mwyafrif unrhyw syniad am ein traddodiadau a'n hanes, nac ychwaith yn dangos diddordeb tuag at ein diwylliant. Â yn ei blaen trwy roi darlun o'r casineb hwnnw i ni.

Edrychwn ar Durtur a 'Nhad yn trafod Eli Guthrie fel hyn gan wyllo'r mur o gasineb yn cael ei godi rhwng y ddau dŷ. Ymhen amser, ni fyddai neb yn cyfeirio at Guthrie wrth ei enw: 'mei lord', 'hogyn drwg drws nesa' neu 'y Sais ddiawl' fyddai rhai o'r enwau a ddefnyddid.¹²⁴

Trwy ddefnyddio'r cymeriadau hyn cawn gipolwg ar ragfarn llawer o fewn ein cymunedau bach gwledig. Mae'n siŵr y byddai llawer un yn gallu uniaethu gyda'r rhan yma gan iddynt o bryd i'w gilydd fod wedi dweud yr union eiriau. Felly er i'r nofel hon fod yn un ag iddi themâu gwahanol i'r hyn y mae Angharad Tomos wedi arfer â hwy; er enghraifft rôl y ferch feichiog, fe welwn yn glir fod yno gyffwrdd ar elfennau o genedlaetholdeb ynddi hefyd. Mae'r elfennau hynny wedi eu plethu'n gain ynghanol y stori gan ymddangos yn agwedd a phersonoliaeth y cymeriadau yn hytrach na fel rhyw bropaganda fel y gwelwyd mewn rhai o'i nofelau cynharaf.

Yn 1995 fe gyhoeddodd Menna Elfyn ddetholiad o'i cherddi rhwng y cyfnod 1978 a 1994. Yn y gyfrol hon fe welwyd amrywiaeth o ran themâu ac ambell i gerdd yr wyf wedi ei chrybwyll eisoes yn y penodau cynt. Rhai o'r cerddi ychwanegol a ddois ar eu traws, a oedd

---

¹²³ Angharad Tomos, *Titlwm*, (Ceredigion, 1994), t.101.

¹²⁴ *Ibid.*, t.102.

yn parhau gyda'r themâu cenedlaetholdeb, oedd 'Blwyddyn genedlaethol i'r ystlum, 1986', 'Cân y di-lais i British Telecom' a 'Mae pethau wedi newid, Mr Frost'. Yn ddiddorol iawn mae'r gyfrol hon wedi ei hargraffu yn ddwyieithog, hynny yw, mae cyfieithiad o'r cerddi ochr yn ochr â'r gwreiddiol, ac mae nodyn yn nhu blaen y llyfr yn cyfarch y rhai ail-iaith fel a ganlyn, 'i siaradwyr newydd y Gymraeg'.¹²⁵ Y mae'r awdures yn hybu'r iaith Gymraeg ac yn annog siaradwyr newydd. Prin iawn yw'r awduron hynny sy'n gwneud hyn gan gyhoeddi'n ddwyieithog fel a wna Menna Elfyn.

Un o'r cerddi cyntaf yn y gyfrol hon yw, 'Blwyddyn genedlaethol i'r ystlum, 1986'. Cerdd sy'n ymdrin â thai haf: testun sy'n boblogaidd yng ngweithiau Angharad Tomos yn ogystal fel y gwelsom o'r nofel a drafodais ddiwethaf. Sonia Menna Elfyn yma am ei chymdogion a ddaw bob hyn a hyn i'r tŷ haf. Trafod digwyddiad penodol a wna, wrth i'r cymydog roi cnoc ar ei drws un diwrnod gan iddi gael trafferthion gydag ystlumod yn y tŷ. Wrth edrych ar greadur y nos yma fe wêl y bardd debygrwydd i ni'r Cymry, gan i ninnau hefyd fudo o'n cartrefi.

Pwy a gredodd fod ystlumod yn ddall?
a pha ddisgwyl i famolyn ddeall
natur tresmasiaith:
ond carwn fod wedi drilio ato,
'Crogwch yn fy nenfwd i',
Cans crogi peniwaered a wnafl innau
gan storio'r Gymraeg o'r golwg
ac weithiau agorir drws arnaf
a'm drysu, am im [sic] fyw
yn ddiniwed ddi-nod
heb berthyn,

---

¹²⁵ Menna Elfyn, *Eucalyptus*, (Llandysul, 1995), t.1.

a'r noson y'th welais
rhagwelais yn y rhwygfyd
y daw dydd y bydd -
'Blwyddyn Genedlaethol i'r Cymry'
pan fydd teithwyr yn tuthio'n dawel
i sbïo o hirbell arnom - yn trigo.¹²⁶

Mae'n cyffelybu'r ystlum yn crogi beniwaered gyda'n sefyllfa ni'r Cymry, yn crogi'n beniwaered gan guddio'r Gymraeg yn hytrach na'i hyrwyddo a sefyll yn bendant a chadarn dros ein hawliau. Mae'n myfyrio ar ddyfodol yr iaith ac yn ei chysidro fel iaith farw. Mae'n credu y bydd yno ryw ddydd 'Flwyddyn Genedlaethol i'r Cymry' ond nid am y rhesymau yr hoffem. Adeg drist fyddai'r adeg honno, pan fyddai ymwelwyr yn teithio i'n gweld, y Cymry a fu unwaith yn drwch ar hyd y lle, bellach yn brin nes bron a bod yn ddiflanedig. Wrth gloi'r gerdd mae'r bardd yn rhoi esgus am ei gweithred o gael gwared ar yr ystlum o'i chartref, 'gelli di, o leiaf, ehedeg.'¹²⁷ Awgryma felly ein bod ni wedi ein cyfyngu i'r bywyd hwn, i'n Cymreictod, ac na allwn ni ddianc fel y gall yr ystlum.

Rhyw deimlad o gaethiwed a gawn yn y gerdd 'Cân y di-lais i British Telecom' hefyd. Sôn a wna'r bardd am y gwahanfur iaith sydd yn ei chaethiwo fel Cymraes sy'n byw yng Nghymru. Ceisio rhoi galwad ffôn i'r British Telecom a wna gan gael ei chroesawu ar yr ochr arall gan Sais neu Saesnes nad oedd yn siarad Cymraeg.

'Ga i rif yng Nghaerdydd, os gwelwch...'
'*Speak up!*'
'GA I RIF YNG NGHAER-'
'*Speak up - you'll have to speak up.*'

---

¹²⁶ Ibid., t.3.

¹²⁷ Ibid., t.4.

Siarad lan, wrth gwrs, yw'r siars
i siarad Saesneg...¹²⁸

Mae tristwch yn y ffaith bod rhaid iddi orfod troi at y Saesneg yn ei gwlad ei hun a rhyw
deimlad bod siarad yr iaith yn gwbl ddiwerth ac yn rhywbeth sydd yn cael ei ddibrisio'n fawr.
Caiff ei chyfyngu i siarad yr iaith fain gan beidio â chael y rhwydd hynt i siarad yr hyn a fu'n
gyfarwydd iddi drwy gydol ei bywyd: iaith y nefoedd, yr iaith yr oedd hi'n gartrefol yn
sgwrsio ynddi, yn colli ei gwreiddiau.

...felly, defrydaf fy hun i oes
o anneall, o ddiffyg llefaru
ynganu, na sain na si
na goslef, heb sôn am ganu,
chwaith fyth goganu, llafarganu,
di-lais wyf, heb i'm grasnodau
na mynegiant na myngial.¹²⁹

Mae'r sarhad yn ymateb y sawl sydd ben arall y ffôn yn amlwg, wrth iddo ailadrodd yr un
geiriau 'Speak up'. Nid oes ganddo y mymryn lleiaf o ots am genedligrwydd ei gwsmeriaid
nac ychwaith yn ceisio deall yr hyn a ofynnir iddo. Adlais o'r hyn sy'n digwydd yn ddyddiol yn
ein gwlad sydd yma, wrth i ni, yn groes i'r graen orfod troi at siarad Saesneg. Mae'n
diweddu'r gerdd ar nodyn gobeithiol trwy ddweud y byddai'n parhau i siarad yr iaith ac i
ddyfalbarhau i gael gwasanaeth dwyieithog er gwaethaf rhagfarn gul ambell i berson di-
glen.

---

¹²⁸ Ibid., t.6.

¹²⁹ Ibid., t.6.

Aros ar y thema tai haf a wnawn yn y gerdd 'Mae pethau wedi newid, Mr Frost'. Cerdd sy'n trafod unigrwydd bod yn ddi-gymydog am gyfnod. Ceir darlun o'r tŷ haf drws nesaf yn wag;

Di-ddim yw'r ddiwinyddiaeth,
di-weld yw'r weledigaeth
a ninnau'n ddigwmni;
cymdogion i'r rhododendron,
coed rhosod wrth ddrws y ffrynt.¹³⁰

Mae yma ddarlun o aelwyd unig gyda dim ond planhigion ar stepen y drws i gadw cwmni. Arwydd pendant bod rhywun wedi bod yno unwaith. Â i sôn am ddynes a arferai fyw yno, 'gwraig ffeind a wenai - ffenest car yn hwyluso'r ddisgwrsni.'¹³¹ Dynes nad arferai fyw mewn cymuned glos lle y byddai pobl y pentref yn sgwrsio gyda'i gilydd yn gartrefol. Sonia wedyn am ddyn a fu yno'n byw unwaith gyda'i geffyl a'i gar crand. Diflannu oedd ei hanes yntau hefyd. Wrth ddiweddu'r gerdd, mae'n cyfeirio at yr iaith Gymraeg, wrth iddi geisio dyfalu sut fath o deulu a ddaw yno nesaf. Mae'n gobeithio am 'deulu neis a chanddynt gŵn a phlant ac y dysgant (wrth gwrs) y Gymraeg.'¹³² Rhyw obeithio gwag yw hyn i gyd, gan iddi bendroni a yw hi'n bryd bellach iddi symud i'r dref gan fyw yn gytûn ymhlith ei chymdogion.

Neu a ddaeth yr awr
inni fentro byw i'r dre
yn lle marw-fyw yn y wlad
fel y gallwn gasglu cymdogion

---

¹³⁰ Ibid., t.88.

¹³¹ Ibid., t.88.

¹³² Ibid., t.88.

Mae yma ddarlun trist o'r iaith yn marw'n raddol, gan gychwyn yn y wlad, a hynny oherwydd poblogrwydd y tai haf. Gwelwn farn yr awdures yn glir yma wrth iddi bitio mai fel hyn y digwyddodd pethau ac mai dirywio a wna'r nifer sy'n siarad yr iaith ac sy'n byw mewn cymuned gwbl Gymreig.

Nid hon yw'r unig gyfrol i Menna Elfyn ei chyhoeddi yn ddwyieithog. Yn dilyn *Eucalyptus* yn 1995 fe gyhoeddodd *Cell Angel* yn 1996. Cyfieithwyd y cerddi gan Joseph Clancy, Gillian Clarke, Tony Conran, ac Elin ap Hywel. Mae'n dilyn trywydd ychydig yn wahanol yn y gyfrol hon, gan ysgrifennu cerddi sy'n archwilio i brofiadau cyfoes ar draws y byd. Mae yma deitl dwyieithog i'r gyfrol a dau ystyr iddo hefyd. Nid cyfeiriad at gell carchar yn unig sydd yma ond yn ogystal, lle am fyfyrddod. Mae un gerdd sy'n trafod yn uniongyrchol ei phrofiadau o garchar tra bod cerddi eraill mwy cyffredinol megis y cerddi am ddyn eira a phomgranadau. Mae rhan olaf y gyfrol yn gerddi coffa i Gwyn Alfred Williams. Hanesydd a darlledwr oedd Gwyn Alf Williams a anwyd yn 1925. Fe wnaeth gyfraniad gwerthfawr iawn i'n cenedl trwy gyfres o raglenni teledu yn olrhain hanes diwydiannol a radicalaidd Cymru. Ni fu dim o'i fath ers ei raglenni yn 1985. Mae'n debyg i'r hanesydd gael dylanwad mawr ar Menna Elfyn gan iddi ysgrifennu wyth cerdd ar ddiwedd y gyfrol hon er cof amdano.

Wrth i Menna Elfyn ymlwybro ychydig oddi ar y testun cenedlaetholdeb, parhau gydag ef a wna Angharad Tomos yn ei nofel *Wele'n Gwawrio* a enillodd iddi fedal ryddiaith yr Eisteddfod Genedlaethol yn y Bala yn 1997. Mae'r iaith Gymraeg a Chymdeithas yr Iaith yn elfennau cryf o fewn y nofel ac wedi eu plethu'n daclus i stori Ennyd. Nid dyma'r unig thema o fewn y nofel ychwaith gan iddi hefyd drafod breuder bywyd, crefydd, ffrindiau a

---

¹³³ Ibid., t.88.

heneiddio. Rydym yn cael ein cyflwyno i Ennyd Fach, merch sengl yn ei phedwar degau a chriw o'i ffrindiau. Dyddiadur rhwng Nadolig 1999 a 2000 sydd yma.

Cawn gyfeiriad amlwg i Gymdeithas yr Iaith yn fuan iawn yn y nofel wrth i ni gael ein cyflwyno i'r cymeriad Pill a'r ffaith iddo dreulio blwyddyn yng Ngharchar Walton am ymgyrchu er na fu erioed yn geffyl blaen yn y protestiadau.

Fuo fo 'rioed mor amlwg â hynny ym mhrotestiadau'r Gymdeithas - dim ond yno fatha angor yn dal placard, neu faner, neu blismon, neu dun paent - neu beth bynnag oedd angen cael ei ddal. Roedd 'na sôn dirgel iddo fod yn y lle anghywir ar yr amser anghywir, ond mae'n siŵr fod hynny'n wir am bob un ohonom. Gafodd unrhyw un ohonom ein geni ar yr amser iawn? Dyma ni, yn hwylio'n braf i'r Trydydd Mileniwm, a'n traed ni mor gaeth ag erioed.¹³⁴

Mae yma debygrwydd yn yr hyn a ddywed yma, i'r hyn a glywsom yn ei gweithiau blaenorol, *Hen fydd hurt* yn anad dim, wrth iddi drafod rhywun a oedd yn digwydd bod yn y lle anghywir ar yr amser anghywir. Yr un cyfeiriad a wnaed yn y nofel honno wrth i'r cymeriad bitio ei bod wedi cael ei geni yn ystod yr argyfwng iaith hwn, ac yn gorfod byw trwy'r cyfnod anodd o wynebu tranc yr iaith. Unwaith eto fe welwn gyfeiriad at gaethiwed y Cymry, a'n bod ni wedi ein cyfyngu i'r bywyd hwn, yn wan ac yn ddi-lais.

Ceir cyfeiriad yma unwaith eto at Greenham Common hefyd, wrth i Ennyd sôn am y cyfnod colomennod fel y gelwid ef.

---

¹³⁴ Angharad Tomos, *Wele'n Gwawrio*, (Ceredigion, 1997), t.16.

Tua dechrau'r wythdegau oedd hi - cyfnod Greenham a'r grwpiau heddwch, a fedrwn i baentio dim heb fod yna ryw ffurf ar golomen arno.¹³⁵

Gwelwn o'r gosodiad hwn gymeriad sy'n credu'n gryf mewn heddwch. Cymeriad a oedd, er enghraifft, yn paentio colomennod fel ffordd gyfrin o ddatgan ei safbwyntiau yn y byd sydd o'i chwmpas. Gwelwn nes ymlaen yn y dudalen hon hefyd i Ennyd fod yn ddiwaith am gyfnod sydd unwaith eto'n adlais o weithiau eraill Angharad Tomos. Yn y cyfnod hwnnw mae hi'n dal i geisio annog pobl i fynd i brotest Cymdeithas yr Iaith, ond i hynny ymddangos yn fwy o her na'r hyn a dybiasai.

Erbyn i mi ffonio o gwmpas noson honno, roedd y lleiafswm yn ddau, a'r potensial yn saith. Mi fyddai'n rhaid i hynny wneud y tro. Pam oedd o'n gymaint o waith cael pobl allan i brotestio? Mi es i gysgu'r noson honno yn falch nad fi oedd yn gyfrifol am hel y miloedd allan ar y strydoedd yng ngwledydd Canol America.¹³⁶

Cawn adlais o waith cynnar Meg Elis yma wrth i'r cymeriad geisio ei gorau i annog a hybu pobl i brotestio. Â y cymeriad yn ei blaen i osod y tân, gan sgwrsio'n dawel gyda'r gath ynghylch dyfodol yr iaith. Sonia mor brin yw'r iaith erbyn hyn.

Gwasgais y papur newydd yn beli bach tyn gan osgoi defnyddio tudalennau *Y Cymro*. Hen arferiad bach gwirion oedd o, ond fedrwn i ddim stopio fy hun. Roedd geiriau'r iaith Gymraeg yn ddigon prin heb i mi eu defnyddio i gynnau tân. Mater gwahanol oedd '*Television Wales*', mi oedd angen sbectol i weld y Gymraeg yn hwnnw. Yn gyffredinol, mi fyddwn i'n trio peidio meddwl am S4C heb sôn am ei wyllo. Embaras mawr oedd ein bod erioed wedi ymgychu dros y fath wasanaeth. I feddwl yr hyn allai o fod wedi bod.¹³⁷

---

¹³⁵ Ibid., t.35.

¹³⁶ Ibid., t.50.

¹³⁷ Ibid., t.53.

Gwelwn fod yno adlewyrchiad o'r awdures ei hun yng nghymeriad Ennyd wrth i'w hagwedd genedlaetholgar ymddangos bob hyn a hyn yn ei dyddiadur. Ceir cyfeiriad at y diffyg Cymraeg ar sianel *Television Wales* ac mae'n gwawdio'r hyn a wêl ar S4C hefyd. Mae rhyw ddicter yma wrth iddi sôn amdano, gan iddi wybod ymgais mor anodd oedd hi i sefydlu sianel Gymraeg yn y lle cyntaf, ac eto i gyd wedi hynny, mae safon y rhaglenni wedi dirywio gan ei gwneud hi'n embaras mawr i ni fel Cymry.

Dywedodd Gwenan Mared mewn adolygiad ar y nofel ar wefan Gwales fod yr iaith Gymraeg yn rhywbeth hynod bwysig o fewn y nofel hon.

Mae'r iaith Gymraeg y mae'r awdur ac Ennyd yn brwydro mor danbaid drosti yn dawnsio o dudalennau'r nofel, yn fyw ac yn iach o fewn ei chloriau os nad mewn bywyd go-iawn. Er gwaethaf dyfodiad y Cynulliad ar ôl 1997, ychydig iawn o newid sydd wedi bod yn y sefyllfa wleidyddol ac mae'r nofel, gyda'i chwestiynau dyfnion, mor oesol â bywyd ei hun.¹³⁸

Nid rhywbeth newydd oedd hynny i Angharad Tomos wrth gwrs, gan i'r thema hon dreiddio i nifer fawr o'i gweithiau fel yr ydym wedi clywed eisoes.

Tra bu Menna Elfyn ac Angharad Tomos yn parhau i ysgrifennu'n greadigol, nid felly a fu Meg Elis. Nid yw wedi cyfrannu llawer i lenyddiaeth greadigol Gymraeg yn y cyfnod hwn ond yn hytrach bu'n ysgrifennu erthyglau mwy gwleidyddol. Roedd yn adeg pan fu iddi ymlwybro oddi ar yr ysgrifennu i fod yn newyddiadurwraig a gwleidydd mwy cynhyrchiol. Gan mai prin oedd gwaith y cyfnod hwn ganddi, fe gysylltais â hi er mwyn cyfweld â hi a chael ei barn uniongyrchol ar y themâu a'i safbwyntiau o fewn ei gweithiau. Wrth sôn am Greenham

---

¹³⁸ <http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9780862434328/> (cyrchwyd 16/01/11)

Common a Chymdeithas yr Iaith fe ddywedodd mai 'gweld yr angen i wneud rhywbeth a newid sefyllfa'¹³⁹ oedd y prif reswm iddi weithredu. Mae'n parhau trwy ddweud ei bod wedi gweld y gwirionedd wrth ymuno â Chymdeithas yr Iaith;

Roedd rhywun wedi deffro i argyfwng yr iaith, ac wedi bod yn ymwybodol hefyd o'r camau cyfansoddiadol oedd wedi'u cymryd dros y blynyddoedd - ac yn gweld bod hynny'n broses araf, er yn angenrheidiol, ac yn un oedd yn hawdd ei hanwybyddu gan yr awdurdodau. Yr un teimladau o argyfwng gyda'r mudiad heddwch, hefyd, ond bod yna ymdeimlad erbyn hynny o berygl i'r byd cyfan; ac erbyn hynny, roeddwn yn fam i blant ifanc, a dwi'n siŵr bod hynny wedi miniogi'r teimlad - o fod angen eu hamddiffyn nhw, eu gwarchod rhag y bygythiad enfawr yma.¹⁴⁰

Sonia hefyd iddi ddatgan ei safbwyntiau mewn dwy ffordd, sef trwy weithredu'n uniongyrchol a thrwy ysgrifennu. Roedd y ddwy ffordd yn rhoi'r cyfle iddi ddatgan ei gwir deimladau am bethau a oedd yn agos iawn at ei chalon, fel y mudiad heddwch ac argyfwng yr iaith. Dywed iddi fynd at wraidd ei safbwyntiau yn uniongyrchol trwy,

'weithredu efo'r Gymdeithas yn y 70 a'u a'r 80au, a hefyd yn y 90au trwy sefyll etholiadau - mynd ar y llwybr cyfansoddiadol.'¹⁴¹

O ran ysgrifennu fe roedd erthyglau yn gyfrwng mwy uniongyrchol iddi er i'w safbwyntiau gael eu hamlygu yn ei gweithiau creadigol yn ogystal. Teimlai bod ysgrifennu o brofiad yn bwysig ond fe ddywedodd hefyd nad yw'n gyfrwng digon teg i ehangu gorwelion plentyn sy'n ceisio torri tir newydd ym myd llenyddiaeth. Dyma a ddywed wrth iddi sôn am ysgrifennu o brofiad;

---

¹³⁹ Meg Elis, 'Cyfweiliad E-bost', *Atodiad A*, (Awst 2013), t.109.

¹⁴⁰ Ibid., t.109.

¹⁴¹ Ibid., t.109.

Mae o'n bwysig, ond mae'n hawdd camddehongli'r peth, o ddwy ochr: ar un pegwn, mae gynnoch chi'r math o athroniaeth sy'n mynnu, er enghraifft, fod popeth sy'n cael ei ddysgu i blant ysgol yn 'berthnasol i'w profiad'. Sut gebyst mae ehangu gorwelion plentyn felly? Ar y llaw arall, mae angori'ch gwaith mewn rhyw ffordd yn eich profiad eich hun - waeth pa mor wan neu anuniongyrchol - yn fodd o sicrhau dilysrwydd. Crisialwyd hyn yn dda iawn i mi flynyddoedd yn ôl pan oeddwn yn gwrandao ar yr awdures P D James yn esbonio sut yr oedd hi'n gallu ysgrifennu nofelau ditectif ac yn mynd i mewn i feddwl llofrudd, heb fod hi ei hun erioed wedi lladd neb! "Emosiynau cyffredin wedi eu cymryd i'r eithaf" oedd yr ymadrodd ddefnyddiodd hi - a phan feddylwch am y peth, mae'n iawn. Rydan ni i gyd wedi teimlo casineb, cariad, cenfigen ac ati: troi'r rhain yn gelfyddyd, mynd â nhw ar hyd llwybrau gwahanol ac annisgwyl, ydi'r gamp. ¹⁴²

Fe welsom eisoes i Meg Elis ddilyn y themâu rhyddid, cenedlaetholdeb a ffeministiaeth yn gynnar iawn yn ei gyrfa lenyddol, a difyr oedd gweld mai dylanwad yr hyn a ddigwyddai o'i chwmpas oedd y prif reswm am hyn ac nid yn angenrheidiol oherwydd i'r themâu ei thanio. Dywed i'r themâu fod yn;

...sylfaen i 'ngwaith i ac i bopeth yr ydw i'n wneud ac yn greu. Pan ydach chi wedi cael eich magu mewn teulu lle mae parch i'ch cenedl ac i werthoedd gwâr yn cael ei gymryd yn ganiataol, a lle nad oes 'run drws yn cael ei gau i mi oherwydd 'mod i'n ferch, mae'r sylfaen yno. Dod i'r wyneb fel themâu y maen nhw pan fo pethau yn y byd y tu allan yn milwrio yn erbyn y sylfaen hwn. ¹⁴³

Er i'r cyfnod hwn fod yn un eithaf tawel iddi o ran cyhoeddi gwaith, difyr yw sylwi ei bod erbyn hyn, dros ddeng mlynedd yn ddiweddarach yn parhau i ymdrin â themâu tebyg. Sonia ei bod hi'n gweithio ar ei phortffolio PhD mewn Ysgrifennu Creadigol yn Ysgol y Gymraeg, Prifysgol Bangor ar hyn o bryd. Bydd y portffolio yn cynnwys dwy nofel, rhai darnau eraill, thesis a blog ar y we. Dewisodd y cyfrwng blog gan iddo gydfynd yn dda

---

¹⁴² Ibid., t.110.

¹⁴³ Ibid., t.111.

gyda'r nofelau, wrth i'r rheiny ymwneud â chyfryngau newydd a sut mae'r iaith wedi datblygu. Unwaith eto fe welwn i'r tair awdures ddilyn trywydd tebyg, gan fod Menna Elfyn hefyd wedi ysgrifennu PhD ar ei gwaith ei hun, ac fe aeth Angharad Tomos hefyd ati i ysgrifennu MPhil ym Mhrifysgol Aberystwyth ar fywyd a gwaith David Thomas, sef ei thaid.

Difyr oedd gweld hefyd fod gan Meg Elis ddiddordeb mewn ysgrifennu nofel yn dilyn hynt gwleidyddion yng Nghymru. Dywed y byddai'n gwneud 'lles i'r sawl sy'n dilorni gwleidyddion yn groch mewn llythyrau neu gyfarfod protest gysgodi gwleidydd go-iawn am ryw fis neu ddau, a gweld mor galed a diddiolch yn aml ydi'r gwaith.'¹⁴⁴ Soniodd hefyd bod dwy o'i nofelau PhD yn ymwneud ag etholiad a'r iaith mewn cyfnod o newid. Diddorol felly yw gweld bod yr un themâu yn parhau i fod yn sylfaen i'w gwaith ond iddi ymlwybro fwyfwy at safbwynt y gwleidydd yn hynny o beth.

---

¹⁴⁴ Ibid., t.112.

Diweddglô

Wrth fanylu ar waith y tair awdures dan sylw, daw'n gwbl amlwg fod cenedlaetholdeb ynghyd â ffeministiaeth a rhyddid wedi bod yn themâu cryf a chyson o fewn eu gweithiau a hynny ers yn gynnar iawn yn eu gyrfa. Yn y bennod gyntaf fe welwn sut y bu i araith fawr Saunders Lewis fod yn ddylanwad ac yn ysgogiad i nifer fawr o'r Cymry, gan ddilyn i sefydlu Cymdeithas yr Iaith Gymraeg. Mae hynny i raddau wedi bod yn sylfaen hefyd i weithiau'r tair awdures. Wrth i'r sefydliad hybu mwy o ymgyrchwyr newydd, fe ddaeth yn rhan o fywydau'r awduresau trwy fod eu gwaith llenyddol yn deillio ohono a thrwy iddynt gymryd rhan flaenllaw yn y gweithredu. Heb os nac oni bai mae'r tair yn trafod eu safbwyntiau ac yn siarad o brofiad. Fe welwn adlewyrchiad cryf o Angharad Tomos ei hun yn ei nofelau hi a hynny yn parhau drwy gydol y chwarter canrif a ganolbwyntiais arno. Ymdebyga nofelau Meg Elis yn hyn o beth hefyd wrth i ni weld adlewyrchiad o'i safbwyntiau hithau'n glir yn ei nofelau cynharaf, ac wrth gwrs fe siarada Menna Elfyn o brofiad yn ei cherddi hithau gan ysgrifennu yn ôl ei hargyhoeddiadau. Mae'r bennod gyntaf yn canolbwyntio yn fwy na dim, ar gerddi a nofelau cynnar Meg Elis, cerddi Menna Elfyn, yn ogystal â gweithiau cynnar Angharad Tomos a enillodd iddi wobrau mewn Eisteddfodau ledled Cymru.

Gwelaf ddylanwad mawr yr Eisteddfodau yng ngweithiau Angharad Tomos a Meg Elis, wrth iddynt gael yr hwb i ysgrifennu ar eu cyfer. Enillodd nifer o'r gweithiau dan sylw wobr naill ai mewn Eisteddfodau Rhyng-golegol, Eisteddfodau'r Urdd, neu'r Eisteddfodau Cenedlaethol, a bu iddynt dderbyn canmoliaeth mawr. Mae'n bur debyg mai effaith y cyfnod yr oeddent wedi tyfu fyny yn ei chanol oedd y rheswm dros destun eu hysgrifennu. Yn ystod y 60au yr oedd gweithredu dros ddyfodol ein hiaith a'n gwlad yn ei hanterth, a

hwythau ynghanol y bwrlwm hynny. Parhau ar y thema cenedlaetholdeb a wna Angharad Tomos yn nes ymlaen yn ei gyrfa lenyddol, ond fe ymlwybrodd Menna Elfyn i ymdrin â themâu gwahanol o ffeministaidd i grefydd a rhyddid, gan edrych fwyfwy ar rôl y fam mewn cymdeithas.

Mae'r tair cyfoeswraig hyn wedi dilyn gyrfa lenyddol eithaf tebyg ac maent i raddau wedi derbyn magwraeth debyg iawn hefyd. Cafodd y tair eu dylanwadu gan eu teuluoedd, a'r teuluoedd hynny yn credu'n gryf bod darllen yn rhywbeth pwysig iawn ar yr aelwyd. Nododd Angharad Tomos a Meg Elis nad oedd ganddynt deledu yn y tŷ nes yn hwyr iawn yn ystod eu bywydau cynnar. Oherwydd hyn nid oedd yno unrhyw ddylanwad Saesneg i'w chlywed yn unman, ac roedd y Gymraeg yn rhywbeth naturiol a chartrefol iddynt. Nid oes syndod felly i'r ddwy deimlo'n angerddol iawn dros eu hiaith a'u gwlad, ac yn barod iawn i ymgychu er ei mwyn. Bu i Meg Elis dyfu fyny ar aelwyd lenyddol iawn drwy fod ei thad, Thomas Iorwerth Ellis yn awdur, darlithydd a phrifathro ac yn fab i wleidydd adnabyddus, Thomas Edward Ellis. Mae'n bur debyg bod ei thad a'i thaid cyn hynny wedi bod yn ysbrydoliaeth fawr iddi, a difyr oedd gweld bod ei thad o'i blaen wedi gwneud cryn dipyn dros y mudiad Cymraeg, trwy fod yn ysgrifennydd i Undeb Cymru Fydd.

Dywedodd Menna Elfyn mewn cyfweiliad gyda David Woolley ei bod hithau hefyd wedi cael ei magu gan deulu llenyddol arbennig, ac fe soniodd hefyd iddi hithau fel Angharad Tomos a Meg Elis, sylwi ar ddylanwad y Saesneg o fewn ei haddysg.

My whole education was through the medium of English but Welsh was my language and the language of the home. I felt at odds with the whole world. How could I not have written under those

circumstances. I came from a literary family (my father, a renowned hymnist) and so my Welsh was rich and colourful and yet all around me English was dominant if not oppressingly so.¹⁴⁵

Sonia Angharad Tomos a Meg Elis iddynt sylwi ar ddylanwad y Saesneg unwaith iddynt fynd i'r brifysgol. Efallai fod hynny wedi tanio'r angerdd ynddynt gan eu hybu i wasgaru'r neges bod angen gweithredu i gadw'r iaith yn fyw.

Mae'n amlwg fod gan y tair awdures gariad tuag at eu cenedl gan i'r angerdd hwnnw gael ei adleisio droeon yn eu gweithiau. Gwelwn i'r awduresau gydio yn yr un digwyddiadau o bryd i'w gilydd: digwyddiadau a gododd wrychyn llawer un, megis yr arwisgo yng Nghaernarfon, a digwyddiadau eraill megis protestiadau Cymdeithas yr Iaith. Yn aml iawn fe welwn yr awduron yn dilyn ôl hanes Cymru, gan ddangos eu hedmygedd tuag at eiconau pwysig a dylanwadol ein cenedl, megis Llywelyn ein Llyw Olaf, Owain Glyndŵr, Saunders Lewis, D. J. Williams a Lewis Valentine: enwogion ein cenedl y mae gennym ni gymaint i ddiolch iddynt amdano; pwysleisia'r awduron eu pwysigrwydd gan sicrhau nad ydym yn anghofio amdanynt. Gwna Angharad Tomos hyn yn yr un modd wrth iddi ein hatgoffa o chwedlau a thraddodiadau ein cenedl. Fe welwn hyn yn glir iawn yn ei nofel *Titrwm* wrth i'r prif gymeriad siarad gyda'r baban yn ei chroth. Cawn ein cyfeirio at chwedl Rhiannon a chwedl Gelert, hanes y dywysgoes Gwenllïan, ynghyd â chyfeiriadau at stori Cynddylan.

Er mai dim ond cyfnod o chwarter canrif o waith y tair awdures sydd wedi cael sylw yn y traethawd hwn, gellid dweud yn bendant bod yr un themâu yn ennyn diddordeb y tair hyd heddiw. Fel y soniais yn y bennod flaenorol, mae Meg Elis ar hyn o bryd yn dilyn cwrs PhD ac wedi parhau i drafod gwleidyddiaeth Cymru a dyfodol yr iaith fel rhan o'i chwrs. Mae Menna Elfyn hefyd yn parhau i ysgrifennu am Gymreictod yn ogystal ond yn fwy cyfrin efallai. Mae'r

---

¹⁴⁵ <http://www.mennaelfyn.co.uk/Interview.html> (Cyrchwyd 12/09/13).

gyfrol ddiweddaraf y mae hi wedi ei chyhoeddi hefyd yn ddwyieithog ac mae'n tynnu ar hanesion Cymru unwaith yn rhagor wrth iddi, er enghraifft, drafod Catrin ferch Owain Glyndŵr a'r ffaith iddi gael ei chaethiwo gan y Saeson.

Mae Angharad Tomos yn parhau i ysgrifennu colofn yn y Daily Post. Nid yw'r gwaith o reidrwydd yn dilyn y testun Cymreictod gan iddi leisio ei barn ar agweddau cyfoes sydd yn y newyddion, ond yn amlach na pheidio fe welwn yr un thema yn treiddio drwy ei gwaith. Gwelwyd hyn yn arbennig yn 2010 pan ymddangosodd erthygl yn y Daily Post a oedd yn trafod sianel S4C. Roedd hyn adeg y pryderon mawr ynghylch dyfodol y sianel.

Teitl yr erthygl oedd '*Mae gwarchod S4C a'i hannibyniaeth yn hollbwysig i iachâd yr iaith*'. Testun a oedd yn cael cryn dipyn o sylw yn y cyfryngau yr adeg honno, ac sy'n agos iawn i'n calonnau ni gyd fel Cymry rwy'n siŵr. Mae yma enghraifft gref iawn o genedlaetholdeb yn yr erthygl, sy'n profi bod y testun yn dal yn bwysig i Angharad Tomos. Trin a thrafod digwyddiadau hanesyddol o fewn yr iaith Gymraeg a wna, yn bennaf, y frwydr fawr o geisio sefydlu sianel Gymraeg. Mae'n cofio yn yr erthygl hon yr adegau o brotestio a brwydro hynny a fu yn ystod ei hugeiniau cynnar hi, tra oedd hi yn y brifysgol yn 1976. Fel y mae hi'n ei ddweud yma, 'Dyna dwi'n ei gofio o 1976, protestio, ymddangos o flaen llys, croesawu pobl o garchar a phrotestio, protestio.'¹⁴⁶

Egyr yr erthygl drwy gyfeirio at y 'Cwtogi' a ddigwyddai ledled Cymru yn y cyfnod, a sonia am y casglu enwau ar ddeiseb er mwyn gwrthwynebu, rhywbeth a oedd yn ymddangos fwy neu lai yn ofer. Mae hi'n cwestiynu agwedd y Torïaid, a pam eu bod yn mynnu targedu'r ifanc, yr hen a'r gwan. Â yn ei blaen i grybwyll yr holl gasineb a'r dirmyg sydd gan y

---

¹⁴⁶ <http://www.thefreelibrary.com/Mae+gwarchod+S4C+a'i+hannibyniaeth+yn+hollbwysig+i+iach,d+yr+iaith.-a0240551289> (cyrchwyd 12/09/13).

Llywodraeth tuag at Gymru. ‘Gwnaed cytundeb rhwng y BBC a’r Llywodraeth, ac aberthwyd S4C yn y broses.’¹⁴⁷ meddai. Yma y mae hi’n cofio’r dyddiau o ymgyrchu hir a fu dros sefydlu sianel Gymraeg. Mae hi’n sôn am y ‘gorymdeithio, y deisebu, y dringo mastiau’, a’r ‘meddiannu stiwdios’,¹⁴⁸ yn debyg iawn i’r disgrifiadau o ymgyrchu a gawn yn ei nofel am fywyd carchar *Yma o hyd*.¹⁴⁹ Mae’r erthygl hon yn dangos i ni mor gryf y mae Angharad Tomos yn teimlo tuag at yr iaith a pha mor bwysig ydyw i ni warchod ein hunig sianel Gymraeg. ‘Bu Ffred Ffrancis yn y carchar am ddwy flynedd am ei ran yn yr ymgyrch. Mor hawdd yw anghofio.’¹⁵⁰ meddai. Roedd bywyd coleg i Angharad Tomos yn wahanol iawn i fywydau’r rhan fwyaf o fyfyrwyr. Bu’n gweithredu yn frwd, a dyna y mae hi’n ei ddweud y mae hi’n ei gofio am fywyd coleg, nid y darlithoedd. Y mae hi’n cofio mis Tachwedd, dri deg saith o flynyddoedd yn ôl, ar adeg y cafodd hi bum diwrnod o garchar am ddringo mast yn Llundain. Sonia am dorri mewn i orsaf deledu ym Manceinion a’i ffrind yn cael chwe mis o garchar. Ac yna ym mis Chwefror pan oedd hi’n rhan o’r ymgyrch i ddifrodi mast Blaenplwyf. Cawn ddarlun clir iawn o’r protestio hyn ganddi yn ei gweithiau, a’r un ymdriniaeth i’w gweld yng ngweithiau Meg Elis; *I’r Gad* yn bennaf.

Yr un yw neges y ddwy mewn ffordd, sef bod angen i ni weithredu yn erbyn agwedd grintachlyd y llywodraeth. Wrth gwrs prif bwynt yr erthygl hon gan Angharad Tomos oedd codi ymwybyddiaeth ei darllenwyr Cymraeg bod modd i ni godi ein delfryd ac anelu am y gorau dros ddyfodol ein hiaith. Y mae hi’n nodi bod rhai wedi dadlau mai cynyddu’r oriau o Gymraeg a oedd ar gael ar y sianeli eraill oedd yr unig ateb i greu sianel Gymraeg, ond wrth gwrs drwy weithredu a dyfalbarhau fe roedd hi’n bosibl sefydlu sianel uniaith

---

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ (Gwelwn hynny hefyd wrth iddi fanylu ar ei bywyd yn y brifysgol yn ei hunangofiant *Cnonyn Aflonydd*, cyfrol na soniais amdani yn y traethawd hwn gan iddi ddisgyn i’r cyfnod nesaf o ysgrifennu.)

¹⁵⁰ Ibid.

Gymraeg. ‘Mi ddaru ni sgwennu dogfennau, dadlau efo gwleidyddion, cynnal cynadleddau.’¹⁵¹ meddai Angharad Tomos. Y mae hi’n cyfaddef mai ‘breuddwyd’ oedd y cyfan, ‘ond doedd hynny ddim yn esgus dros beidio ei gwireddu’.¹⁵²

Â yn ei blaen i grybwyll Gwynfor Evans a’i fygythiad i ymptydio a’r ffaith y bu i Gymru gyfan godi mewn protest. Sonia iddi golli tri mis o’r haf hwnnw yn 1980, gan iddyn nhw ei rhoi dan glo am beintio’r geiriau ‘Tory Betrayal’ ar golofn Trafalgar. Er gwaethaf hyn i gyd fe roedd eu hymgais yn un gwerthfawr iawn, ac enillasant hwy yn y diwedd. Mae’n dangos bod dyfalbarhad, angerdd at yr iaith a Chymry sydd yn barod i weithredu yn gallu creu newidiadau cadarnhaol iawn, a newidiadau a fydd yn hollbwysig i iachâd yr iaith. Daeth datblygiad mawr i ddyfodol yr iaith Gymraeg, ond roedd gofyn i rywun fynd i eithafion i wireddu’r datblygiadau hyn; hynny yw roedd yn rhaid i bobl fygwth ymptydio hyd at angau cyn newid meddwl y Torïaid.

Fe gofia hi’r wefr o gael gweld y llythrennau ‘S4C’ ar eu sgrin deledu, ac mae hi’n ymfalchïo eu bod wedi gwireddu’r freuddwyd. Wrth gwrs mae hi’n cyfaddef bod llawer o raglenni gwael wedi bod ar y sianel, ond yn y bôn mae hi’n anodd plesio pawb. Mae’n sicr bod digon o raglenni gwael i’w cael ar y rhaglenni Saesneg hefyd, ond ei bod hi’n haws gwawdio S4C am mai dim ond un sianel Gymraeg sydd gennym. Y neges bwysig sydd ganddi yma yw ‘peidiwn â gadael i hyn ein dallu yn awr oddi wrth yr egwyddor sylfaenol. Mae gwarchod S4C a’i hannibyniaeth yn greiddiol i iachâd yr iaith.’¹⁵³

Wrth gloi’r erthygl mae hi’n gorchymyn pawb i fynychu’r rali yng Nghaerdydd, a gafodd ei gynnal ar y 6ed o Dachwedd yn 2012. Dywedai’n bendant ei bod am ymladd yn erbyn y Toris

---

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.

i warchod ein hunig sianel Gymraeg. Yn olaf mae hi'n dyfynnu sylwadau Rod Liddle am y Cymry, y sylwadau hynny ar wefan y Spectator a gododd wrychyn y Cymry yn yr un flwyddyn. Credai ef mai gwastraff arian llwyr oedd cadw'r sianel Gymraeg ac mai rhoi diwedd iddi fyddai'r peth callaf. Wrth gynnwys dyfyniad o'r fath ar ddiwedd ei herthygl, credaf ei bod yn trosglwyddo neges bwysig gan wneud i'r sawl a'i darllenai yn siŵr o deimlo eu bod am wneud rhywbeth i achub y sianel, hyd yn oed petai ond i brofi bod Rod Liddle yn anghywir.

Erthygl oedd hon a gododd gwestiynau megis, beth fydd dyfodol yr iaith? A ydym ni fel Cymry yn barod i warchod ein hunig sianel Gymraeg? Mae'n pigo cydwybod y darllenwyr, ac yn gwneud i rywun fod eisiau gweithredu. Mae'r elfen o genedlaetholdeb yma yn gryf ac mae Angharad Tomos yn rhannu ei theimladau yn glir ac yn agored. Mae iddi bwrpas penodol iawn, sef ceisio denu'r darllenwyr i'r rali dros ddyfodol S4C. Mae hi'n defnyddio'r wybodaeth flaenorol a wyddom am ddatblygiad ein sianel Gymraeg a'r protestio a gweithredu a fu gan bwysleisio pa mor bwysig ydyw hi i warchod hynny, ac i wneud yn siŵr bod y sianel yn goroesi. Awgrymir bod modd gwneud rhywbeth i achub ein sianel. Maent wedi profi bod modd ei sefydlu, felly nid ydym am adael i'r holl waith caled gael ei wastraffu. Y mae Angharad Tomos yn dewis yn ofalus y ffordd y mae hi'n cloi ei herthygl, gan ddod i gasgliad bod rhaid i ni Gymry sefyll yn gadarn er gwaethaf agwedd cwbl annerbyniol rhai Torïaid.

Mae'r math hwn o ysgrifennu yn dal i fod yn gyfoes hyd heddiw, gan mai brwydr barhaus yw dyfodol ein hiaith yn anffodus. Roedd brwydro dros sefydlu sianel Gymraeg yn rhywbeth canolog iawn ym mywyd Angharad Tomos ar un adeg, ac fe welwn hynny eto, flynyddoedd yn ddiweddarach. Ond yn hytrach na brwydro dros sefydlu'r sianel, y tro hwn, brwydro dros

ei gwarchod y mae hi. Credaf fod yno agweddau o'r erthygl hon sydd yn dangos
brwdfrydedd a dyfalbarhad, nodweddion perthnasol iawn i genedlaetholwraig fel hithau, ac
sy'n nodweddiadol iawn i weithiau ei chyfoeswyr Meg Elis a Menna Elfyn yn ogystal.

Llyfryddiaeth

Llyfrau

Baines, Menna, *Pum Awdur Cyfoes* (Caerdydd, 1997).

Dafydd, Marged, *Cysylltiadau* (1973).

Edwards, Awel Mehefin, *Yr Awdures Aflonydd* (Prifysgol Bangor, 2007).

Elfyn, Menna, *Cell Angel*, (Bloodaxe, 1996).

Elfyn, Menna, *Eucalyptus* (Llandysul, 1995).

Elfyn, Menna (gol.) *Hel dail gwyrdd* (Llandysul, 1985).

Elfyn, Menna, *Mwyara* (Llandysul, 1976).

Elfyn, Menna, *Mynd lawr i'r nefoedd* (Llandysul, 1986).

Elfyn, Menna, *Stafelloedd Aros* (Llandysul, 1978).

Elfyn, Menna, *Tro'r haul arno* (Llandysul, 1982).

Elis, Hefin, *Caneuon Chwyldroadol* (Talybont, 1972).

Elis, Meg, *Carchar* (Talybont, 1978).

Elis, Meg, 'Cyfweliad E-bost', *Atodiad A* (Awst 2013).

Elis, Meg, *Cyn Daw'r Gaeaf* (Llandysul, 1985).

Elis, Meg, *I'r Gad* (Talybont, 1975).

Gwynfor, Helen, Elfyn, Menna, *Aber* (Popganiadau Tywi, 1968) [cerddoriaeth brintiedig].

Gwynfor, Helen, Elfyn, Menna, *Patagonia* (Popganiadau Tywi, 1968) [cerddoriaeth brintiedig].

James, Eleri Wyn, *Rwdlan y wrach fach ddireidus: astudiaeth feirniadol o weithiau Angharad Tomos ar gyfer y blynyddoedd cynnar* (Coleg y Drindod, 2003).

Lewis, Saunders, *Tynged yr Iaith* (Talybont, 1972).

Rowlands, Sioned Puw, *Byd y nofelydd* (Talybont, 2003).

Tomos, Angharad, 'Brwydro', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

Tomos, Angharad, *Bywyd a gwaith David Thomas 1880-1967* (Aberystwyth, 2000).

Tomos, Angharad, *Cnonydd Aflonydd* (Caernarfon, 2001).

Tomos, Angharad, 'Colli', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

Tomos, Angharad, *Hen fyd hurt* (Aberystwyth, 1982).

Tomos, Angharad, *Hiraeth am yfory: David Thomas a mudiad llafur Gogledd Cymru* (Llandysul, 2002).

Tomos, Angharad, *Rwy'n gweld yr haul* (Cwmni Urdd Gobaith Cymru, 1981).

Tomos, Angharad, *Rhagom* (Llanrwst, 2004).

Tomos, Angharad, 'Tafod y Ddraig, Stori Eisteddfod Ysgol Dyffryn Nantlle 1975', *Papurau Angharad Tomos* (Llyfrgell Genedlaethol Cymru, 1979).

Tomos, Angharad, *Titrwm* (Talybont, 1994).

Tomos, Angharad, *Wele'n Gwawrio* (Talybont, 1997).

Tomos, Angharad, *Wrth fy Nagrau i* (Llanrwst, 2007).

Tomos, Angharad, *Y Byd a'r Betws* (Talybont, 2003).

Tomos, Angharad, *Yma o hyd* (Talybont, 1985).

Williams, Daniel G, *Canu caeth : y Cymry a'r Affro-Americaniaid* (Llandysul, 2010).

Cylchgronau / Erthyglau

Baines, Menna, 'Ar air a gweithred', *Barn 345*, (Hydref 1991), tt. 3-6.

Baines, Menna, 'Merch Perygl', *Barn 579*, (Ebrill 2011), tt. 45-46.

Curtis, Kathryn; Haycock, Marged; Ap Hywel, Elin; Lloyd-Morgan, Ceridwen; 'Sgwrs â Meg Elis', *Y Traethodydd Cyf. CXLI*, 598, (1986), tt. 70-76.

Davies, Ithel, 'Cenedlaetholdeb', *Y Fflam Rhifyn Rhif 5* (Mai 1948), tt. 29-35.

Elfyn, Menna, 'Byd yr aderyn bach', *Barn 330/331* (Gorffennaf/Awst 1990), tt. 53-56.

Elfyn, Menna, 'Enigma'r Forwyn Goch', *Barn 354* (Gorffennaf 1992), tt. 21-47.

Elfyn, Menna, 'Sosialaeth – pa ddyfodol? : Merched yn dangos y ffordd', *Barn 383/384* (Rhagfyr 1994/ Ionawr 1995), t.20

Elis, Meg, 'Amgueddfeydd – gormod a dim digon', *Barn 563/4* (Rhagfyr/Ionawr 2009/10), tt. 47-48.

Elis, Meg, 'Bogail-syllu ar lwyfan', *Barn 405* (Hydref 1996), tt. 28-39.

Elis, Meg, 'Chwarae a'r gwir a geiriau', *Barn 429* (Hydref 1998), tt. 10-11.

Elis, Meg, 'Chwarae saff - a da', *Barn 392* (Medi 1995), tt. 28-30.

Tomos, Angharad, 'Addysg Gymreig i Loegr!' *Y Faner Newydd 46* (Rhagfyr 2008), t.18.

Tomos, Angharad, 'Angen mwy o barch at Theatr Mewn Addysg', *Golwg Cyf. 22, Rhif 13* (Tachwedd 2009), tt. 24-25.

Tomos, Angharad, 'Athro a disgybl – dau ddyn, dwy blaid', *Y Faner Newydd 21* (2002), tt. 33-37.

Tomos, Angharad, 'Dod i adnabod', *Cristion Rhifyn 82* (1997), tt. 12-13.

Tomos, Angharad, 'Dwi'n dechrau colli f'amynedd gyda'm cymydog', *Y Faner Newydd 24* (2003), t.9.

Tomos, Angharad, 'Mae gan bob un ohonom atgofion gwerth eu cofnodi', *Yr Herald* (7 Ionawr 1995) t.2.

Rhaglenni

Dafydd, Marged, 'Blwyddyn Fawr HTV Cymru' (S4C, 1987) [ar gasét fideo].

Erfyl, Gwyn, 'Credaf', *HTV Cymru* (S4C, 1984) [ar gasét fideo].

Evans, R. Alun, 'Melin Gaws Mistar Ifans' (Radio Cymru, 1986) [ar recordiad sain].

George, Beti, 'Beti a'i Phobl' (Radio Cymru, 1989) [ar recordiad sain].

Roberts, Nia, 'Nia Roberts yn sgwrsio gyda'r bardd Menna Elfyn' *Pethe Hwyrach* (S4C, Ebrill 2011).

Tomos, Angharad, 'Awdures Breswyl', *HTV Cymru* (S4C, 1985) [ar gasét fideo].

Gwefannau

<http://www.bbc.co.uk/cymru/adloniant/llyfrau/adolygiadau/744-dagrau.shtml>

<http://www.bbc.co.uk/cymru/hanes/safle/themau/enwogion/arwisgiad69.shtml>

<http://blogs.limali.wordpress.com/>

<http://www.carreg-gwalch.com/product/rhagom/>

<http://cymdeithas.org/dadlwytho/tynged.pdf>

<http://www.dailypostcymraeg.co.uk/blogiau/angharad-tomos/2009/02/25/teimlo-n-well-ar-l-ffics-go-dda-o-siocled-88390-23009035/>

<http://www.gwales.com/goto/biblio/cy/9780862434328/>

<http://www.llgc.org.uk/ymgyrchu/Datganoli/Refferendwm/>

<http://www.mennaelfyn.co.uk/>

<http://www.mennaelfyn.co.uk/Interview.html>

<http://www.spectator.co.uk/rodliddle/6392643/sosban-fach-yn-berwi-ana-tan.shtml>

<http://www.thefreelibrary.com/Mae+gwarchod+S4C+a'i+hannibyniaeth+yn+hollbwysig+i+iach,d+yr+iaith.-a0240551289>

<http://www.urdd.org/adran.php?tud=348&uwch=18>

ATODIAD A

Cyfweiliad drost e-bost gyda Meg Elis (Awst 18, 2013)

Pa resymau wnaeth eich annog chi i gymryd rhan mewn protestiadau ac ymgyrchoedd megis Greenham Common a Chymdeithas yr Iaith?

Gweld angen gwneud rhywbeth i newid sefyllfa. Gyda Chymdeithas yr Iaith, roedd rhywun wedi deffro i argyfwng yr iaith, ac wedi bod yn ymwybodol hefyd o'r camau cyfansoddiadol oedd wedi'u cymryd dros y blynyddoedd - ac yn gweld bod hynny'n broses araf, er yn angenrheidiol, ac yn un oedd yn hawdd ei hanwybyddu gan yr awdurdodau. Yr un teimpladau o argyfwng gyda'r mudiad heddwch, hefyd, ond bod yna ymdeimlad erbyn hynny o berygl i'r byd cyfan; ac erbyn hynny, roeddwn yn fam i blant ifanc, a dwi'n siŵr bod hynny wedi miniogi'r teimplad - o fod angen eu hamddiffyn nhw, eu gwarchod rhag y bygythiad enfawr yma.

Beth dybiech chi yw'r ffordd orau o ddatgan eich safbwyntiau?

Dwy ffordd. Mi wnes i hyn yn uniongyrchol - trwy weithredu efo'r Gymdeithas yn y 70 a'u a'r 80au, a hefyd yn y 90au trwy sefyll etholiadau - mynd ar y llwybr cyfansoddiadol. Mae lle i'r ddau. Ac am fy mod i'n sgwennu, mae hynny'n ffordd arall sydd ar agor i mi i fynegi safbwynt - weithiau yn uniongyrchol mewn pethau fel erthyglau, ond yn amlach, trwy gyfrwng sgwennu mwy creadigol - er na fuaswn i byth yn mynd ati i sgwennu ffuglen fel propaganda.

Mae cenedlaetholgar yn un gair y gellid ei ddefnyddio i'ch disgrifio. Pa eiriau eraill fydddech chi'n eu defnyddio i ddisgrifio'ch hun?

Hmmm....! Mam, merch, chwaer, nain, Cristion, gweriniaethwraig, cyfieithydd, sgwenwraig, stiwdant, Cymraes – ydi hynna'n ddigon?

Ydych chi'n credu bod ysgrifennu o'ch profiadau yn bwysig? A sut y mae hynny wedi eich hybu i ddatgan eich teimladau a'ch safbwyntiau chi?

Mae o'n bwysig, ond mae'n hawdd camddehongli'r peth, o ddwy ochr: ar un pegwn, mae gynnoch chi'r math o athroniaeth sy'n mynnu, er enghraifft, fod popeth sy'n cael ei ddysgu i blant ysgol yn 'berthnasol i'w profiad'. Sut gebyst mae ehangu gorwelion plentyn felly? Ar y llaw arall, mae angori'ch gwaith mewn rhyw ffordd yn eich profiad eich hun - waeth pa mor wan neu anuniongyrchol - yn fodd o sicrhau dilysrwydd. Crisialwyd hyn yn dda iawn i mi flynyddoedd yn ôl pan oeddwn yn gwrandao ar yr awdures P D James yn esbonio sut yr oedd hi'n gallu ysgrifennu nofelau ditectif ac yn mynd i mewn i feddwl llofrudd, heb fod hi ei hun erioed wedi lladd neb! "Emosiynau cyffredin wedi eu cymryd i'r eithaf" oedd yr ymadrodd ddefnyddiodd hi - a phan feddylwch am y peth, mae'n iawn. Rydan ni i gyd wedi teimlo casineb, cariad, cenfigen ac ati: troi'r rhain yn gelfyddyd, mynd â nhw ar hyd llwybrau gwahanol ac annisgwyl, ydi'r gamp.

Mae rhyddid, cenedlaetholdeb a ffeministiaeth yn themâu cyson yn eich gwaith. I ba raddau y mae'r themâu hyn yn eich tanio o hyd?

Faswn i ddim yn defnyddio'r gair "tanio", ond yn hytrach yn dweud eu bod nhw'n sylfaen i 'ngwaith i ac i bopeth yr ydw i'n wneud ac yn greu. Pan ydach chi wedi cael eich magu mewn teulu lle mae parch i'ch cenedl ac i werthoedd gwâr yn cael ei gymryd yn ganiataol, a lle nad oes 'run drws yn cael ei gau i mi oherwydd 'mod i'n ferch, mae'r sylfaen yno. Dod i'r wyneb fel themâu y maen nhw pan fo pethau yn y byd y tu allan yn milwrio yn erbyn y sylfaen hwn.

Ydych chi'n gweld tebygrwydd yn eich safbwyntiau chi i awduron eraill o'ch cyfnod?

Anodd deud. Ydw, i raddau. Pan oedd rhywun yn ifanc ac yn cymysgu efo pobl eraill oedd yn sgwennu ar yr un pryd, roedd tebygrwydd safbwynt yn anorfod – fel y mae o ym mhob cenhedlaeth, am wn i. Ac yr ydw i wedi sylwi ar nodwedd ddiddorol yn fy sgwennu i, ac eraill o'r un oed â mi, yn y cyfnod diweddar yma – mae yna fwy o sgwennu am fynd yn hŷn (hyn yn naturiol eto, siwr o fod!) ond hefyd am bwnc gofalu am bobl, perthnasau, sydd yn hŷn. Pwnc cyfoes sy'n dod fwyfwy i'r amlwg, dwi'n meddwl.

Pwy fyddech chi'n dweud a fu'n ysbrydoliaeth i chi?

Mam, yn anad neb. Roedd hi'n sgwennu - yn llenor ac yn ymchwilwraig - ac y mae'n dal i ymhyfrydu mewn darllen, a hithau dros gant oed bellach. Nhad , am ei fod o hefyd yn awdur. Y peth pwysica efo cael 'Nhad a Mam yn llenorion oedd i mi dyfu i fyny yn cymryd mai peth hollol naturiol oedd sgwennu a bod yn awdur. Ysbrydoliaeth yn y Coleg oedd fy narlithwyr - Dafydd Glyn Jones, Gwyn Thomas, John Gwilym Jones a Bedwyr Lewis Jones. Ac y mae yna bob eraill - llenorion fel Vera Brittain, y darllenaes ei gwaith ac

uniaethu llawer â'r hyn mae'n ddweud; llenorion dwi'n eu nabod , fel y bardd Einir Jones, oedd yn y Coleg efo fi , ac oedd yn siarad am ei sgwennu yn hollol naturiol a di-lol.

Ai diddordeb oedd ysgrifennu i chi ynteu oeddech chi'n teimlo fod gennych neges bwysig yr oeddech angen ei throsglwyddo i eraill?

Nid diddordeb oedd sgwennu. Ers i mi fod yn hogan bach (tua 7 oed), roeddwn i'n teimlo mai dyna oeddwn i isio wneud. Mi ddywedodd rhywun - "Dyna ti'n dda am neud". Atebais innau: "Na - i hyn dwi'n da." A dyna dwi wedi gredu erioed. I hyn y ces i fy nghreu. Eilbeth ydi trosglwyddo neges.

Beth ydych chi'n feddwl fydd yn creu chwilfrydedd ynddo chi yn eich cyfnod nesaf o ysgrifennu?

A chymryd y bydd yna gyfnod nesaf...? Wedi i mi gael cwpl o nofelau yr ydw i'n gweithio arnyn nhw ar gyfer fy mhortffolio PhD o'r ffordd, mae gen i ddiddordeb mewn sgwennu dilyniant i un o'r nofelau hynny, un fydd yn dilyn hynt gwleidyddion yng Nghymru. Dwi'n teimlo'n aml y gwnâi les i'r sawl sy'n dilorni gwleidyddion yn groch mewn llythyrau neu gyfarfod protest gysgodi gwleidydd go-iawn am ryw fis neu ddau, a gweld mor galed a diddiolch yn aml ydi'r gwaith. A nofelau'r PhD? Mae'r gyntaf yn ymwneud ag etholiad, a'r ail yn trin yr iaith mewn cyfnod o newid. Siwr o godi pob math o sgwarnogod...